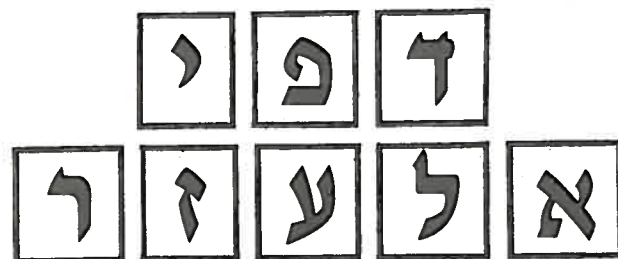

ימי עיון לזכר דוד אלעזר ז"ל

הרצאות ודיונים
ביום-עיון שנערך באוניברסיטת תל-אביב
ביום ט' באייר תשמ"ה ★ 30 באפריל 1985

הנושא :

מלחמת איראן – עיראק

הוצאת יד דוד אלעזר

רישום מאת חיים טופול

רב-אלוף דוד אלעזר (דרו)

©
כל הזכויות שמורות
ליד דוד אלעזר
ציטוט או שימוש בזומר זה מותר
ומותרת בעיון המקור.
נסדר במסדרת פלאי, גבעתיים
נדפס בדפוס מוזיאון הארץ, תל-אביב
Printed in Israel, 1985

נולד בשנת 1925 בסרייבו שביוגוסלביה. אביו שירת כפרטיון ביוגוסלביה הכבושה, במלחמת העולם השנייה, ולחם נגד הגרמנים בחילו של טיטו. לאחר מכן שירת כרב-סרן בצבא היוגוסלבי הסדיר.

דדו עלה ארצה ב"עליית הנוער", התחנך וגדל בקיבוצים שער-העמקים, עמיר ועין-שמר.

בשנת 1946 התגייס לפלמ"ח והשתתף בפעולות שונות במאבק נגד הבריטים ובהגנה על היישוב היהודי.

במלחמת-העצמאות לקח חלק במבצע "נחשון" לפריצת הדרך לירושלים הנצורה. השתתף בקרב על מנזר סן-סימון בירושלים. עמד בראש פלוגת פלמ"ח שפרצה אל העיר העתיקה בירושלים. לחם בקרבות בפרוודור ירושלים ובמבצע "חורב" בנגב ובקדמת סיני. סיים את מלחמת העצמאות כמפקד הגדוד הרביעי ("הפורצים") בחטיבת פלמ"ח-הראל.

לאחר המלחמה השתתף בקורס מפקדי גדודים. לאחר מכן הדריך באותו קורס והיה מדריך ראשי בבית-הספר למפקדי חטיבות. שימש כקצין אג"מ בפיקוד המרכז, כראש מחלקת תורת הלחימה במטה הכללי וכמפקד בית-הספר לחיל הרגלים.

במבצע "קדש" פיקד על חטיבת חיל רגלים שפעלה ברצועת-עזה. לאחר מכן הצטרף לגיסות השריון, ועשה בהם כמפקד חטיבה, כסגן מפקד גיסות השריון ובשנת 1961 כמפקד הגייסות. בשנים אלה היה פעיל בתקדמות בגבול סוריה, גיבש את הארגון ואת תורת הקרב של השריון.

בסוף 1964 התמנה כאלוף פיקוד הצפון ושימש בתפקיד זה עד סוף 1969. בחמש שנים אלו פיקד על תקדמות רבות בגבול הסורי וניצח על "המלחמה על המים" במלחמת ששת הימים פיקד על כיבוש השומרון ורמת הגולן. מסוף 1969 עד סוף 1971 שימש כראש אג"מ במטה הכללי. ב-1 בינואר 1972 מונה כרמטכ"ל התשיעי של צה"ל.

יום העיון השנתי שנערך באוניברסיטת תל-אביב
מטעם
יד דוד אלעזר
עם
המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה – אוניברסיטת תל-אביב

הנושא :

מלחמת איראן – עיראק

התוכן :

מושב ראשון

11	אלוף (מיל') אהרון יריב	דברים לזכר דוד
12	ד"ר גרעון ביגר	סקירה גיאוגרפית של הזירה
19	ד"ר מרק הלר	מלחמת איראן-עיראק והמערכת האזורית
27	ד"ר דורי גולד	עמדת מעצמות-העל כלפי המלחמה

מושב שני

33	אלוף (מיל') רחבעם זאבי	דברי פתיחה
34	פרופ' אוריאל דן	האסטרטגיות של הצדדים במלחמת איראן-עיראק
39	תא"ל (מיל') דב תמרי	המאזן הצבאי עד כאן ותצפית לעתיד
49	ד"ר אריה שמואלביץ	הכורדים ומלחמת איראן-עיראק

מושב שלישי

58	ד"ר מרק הלר	דברי פתיחה
59	מנשה אמיר	השלכות מלחמת איראן-עיראק על המצב הפנימי באיראן
64	עפרה בנג'י	עיראק במלחמה: סיכום ביניים

היה רמטכ"ל צה"ל במלחמת יום-הכיפורים וניהל את המלחמה באופן מזהיר. חודשים אחדים לאחר שהסתיימה המלחמה בניצחון, ולאחר שחתם על הסכם הפרדת הכוחות עם מצרים – נאלץ להתפטר מתפקיד הרמטכ"ל, עקב מסקנותיה של "ועדת אגרנט" – בהרגישו שנעשה לו עוול חמור.

כאזרח שימש כשנתיים בתפקיד יו"ר מועצת המנהלים של חברת הספנות הלאומית "צים".

את ביקורתו על העוול שנעשה לו נשא בתוכו וכמעט לא נתן לכך ביטוי חיצוני, עד שכרע ונפל בהתקף-לב ביום ט"ו בניסן תשל"ו (15 באפריל 1976). המוני בית ישראל, מכל חלקי הארץ ומכל שדרות העם, רחשו לו אהבה וכבוד רב, והיו שותפים להרגשת העוול המחריד שנעשה לו. מפעלים רבים להנצחת זכרו פרושים על פני מפת המדינה מהגליל עד לנגב.

השאיר אשה, בת ושני בנים.

ר"ז

מושב ראשון

יו"ר – אלוף (מיל') אהרון יריב:

רבותי, תלמה יקרה, חבריו של דוד, קהל נכבד, אנחנו מציינים היום את ההתכנסות התשיעית לזכרו של דוד, הוא רב־אלוף דוד אלעזר ז"ל. הכרתי את דוד די מקרוב, את דוד האדם והחבר ואת דוד הלוחם והמפקד. דוד זכור לי כאדם, אמנם בעל אמביציה, אך רגיש לזולת ובעל עכבות מוסריות. היתה בו פתיחות רבה ונכונות להאזין לזולת, גם אם חלק על דעתו. היתה בו סבלנות רבה וגם סובלנות לאחרים ולדעות של אחרים.

דוד התעניין, כזכור לי, בנושאים רבים, הרבה מעבר לתחום עיסוקו הצר, ככל, כמובן שאיפשר לו הזמן. ראיתי, כבעל ביטחון עצמי רב, אך לא מופרז. הוא היה בעל גאווה, אך לא שחצן, ויחד עם רגישותו, שעליה דיברתי, היה בו מין חריפות השכל, היה לו היגיון בריא וצלול, ובדרך־כלל גבר היגיון זה על הרגש.

דוד היה אדם בעל יכולת וכישרונות, אך מאוזן בהתנהגותו. התנהגותו, שהיה בה משהו גם מן הקלות הנעימה. כחיל וכמפקד היה דוד בעיני יותר איש השדה מאשר איש המשרד, יותר לוחם מאשר איש המנגנון הצבאי. הוא השכיל לנתח היטב בעיות צבאיות, ובהתאם לכך גם לתכנן היטב תכניות מבצעיות בעיקר, שבהן עיסוקו היה רב, והשתתף בכל מלחמות ישראל – כל עוד היה חי. הוא ידע לעשות את תכנונו תוך הפעלה נבונה ומשכילה של צוות עוזרים מצומצם, אך יעיל. בתכניותיו היה דוד בדרך־כלל נועז, אך לא מהמר.

ראיתי, כיצד הוא מצליח לקרוא ולהבין את הנעשה בשטח במהלך המבצע ולקבל את ההחלטות הנכונות במועדן. ראיתי מקרוב במבחנו הקשה ביותר כמפקד במלחמת יום הכיפורים – קר רוח, לא איבד עשתונותו למרות ההפתעה המדהימה. עמד כסלע איתן מול הגלים הגועשים של ימי אותה המלחמה.

לצערנו, לא השכילה ועדת אגרנט לראותו כך והטילה עליו את מלוא האחריות, ובכך, ללא ספק, גרמה לו עוול; עוול, שאולי הכריעו בסוף. נזכור את העוול כרי ללמוד ממנו לקח, אך גם נזכור את דוד – החבר והמפקד, שהלך מאיתנו בטרם עת. אבידה למשפחתו, אבידה לחבריו, אבידה לעם ישראל.

יהי זכרו ברוך.

אני מבקש לכבד את זכרו של דוד בקימה.

נעבור כעת לתחילתו של יום העיון, העוסק במלחמת עיראק-איראן, ואני מזמין את ד"ר גדעון ביגר, מרצה בכיר בחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל־אביב, המתמחה בנושא המזרח התיכון, לשאת את ההרצאה הפותחת את יום העיון. בבקשה.

מושב רביעי

דברי פתיחה

77 פרוץ גבי כהן

78 הממד הכלכלי של המלחמה פרוץ אליהו קנובסקי

רב שיח בנושא: האינטרס הישראלי בתוצאת המלחמה ויכולת ישראל להשפיע עליה

בהשתתפות: פרוץ גבי כהן (יו"ר), אמציה ברעם, אורי לובראני,

84 דוד קמחי, יהושע שגיא

ד"ר גדעון ביגר:

סקירה גיאוגרפית של הזירה

תורה רבה. קהל נכבד, אני מודה למכון ללימודים אסטרטגיים, שהעניק לי את ההזדמנות כגיאוגרף לשאת את הרצאת הפתיחה ביום עיון חשוב זה, שבו יידונו היבטים שונים של המלחמה המתחוללת כיום. בזמן העומד לרשותי אנסה להציג את המרחב, שבו מתרחשת המלחמה.

מלחמת איראן-עיראק היא מלחמה, שהחלה, מבחינה גיאוגרפית, באזור יבשתי מצומצם, פחות או יותר, באזור שפך המפרץ. בממד היבשתי התפשטה המלחמה על פני כל מרחב הגבול בין איראן לעיראק, מרחב ארוך מאד, המשתרע על פני כ-1,000 ק"מ מהצפון ועד למפרץ. בהמשך קיבלה המלחמה היבט ימי, כאשר הלוחמה התפשטה למפרץ הפרסי עצמו, ובאחרונה, כפי ששמענו, הורחב גם המרחב האווירי בהפצצות עומק בעיראק ובאיראן. כלומר, זוהי זירה בעלת היבטים יבשתיים, ימיים ואוויריים. למלחמה זאת יש גם היבטים טקטיים-מקומיים, הנוגעים בכמה וכמה נקודות; המלחמה היא בעלת היבטים מרחביים אסטרטגיים, מכיוון שקיימת מעורבות ישירה או עקיפה של כמה וכמה מדינות או מרחבים במזרח התיכון. כמו כן ניתן גם לבחון את המלחמה מן ההיבט הגלובאלי-עולמי, שעליו לא ארחיב את הדיבור.

המלחמה נערכת בעיקרה במרחב היבשתי, המרחב של הגבול בין איראן לעיראק, גבול שניתן לראותו בצורה טובה יותר על המפה. את הגבול ניתן לחלק לשלושה חלקים עיקריים מבחינה גיאוגרפית:

החלק הצפוני שבו עובר הגבול באזור הררי, לאורך הרי כורדיסטאן וחלק מהרי זגרוס. באזור זה עובר הגבול בין ההרים, חוצה את ההרים, בלי איזשהו היבט מרחבי ברור; אין שום קו גיאוגרפי ברור, שלאורכו עובר כאן הגבול. אזור גבוה, שמגיע משני צדי הגבול עד לגבהים של 3,000 מ' ויותר. האזור קשה מאד למעבר וללחימה. דרכים מעטות מאוד עולות מהשפלה לכיוון ההר. דרך אחת מכיוון מוסול עולה לכיוון צפון, דרך שנייה עולה מכיוון בגדד לעבר איראן דרך שפך הריאל ודרך שלישית מסולימאניא לכיוון איראן. ככלל, אלו דרכים קשות מאוד למעבר. באזור זה התרחשו ומתרחשים כמה מאירועי המלחמה.

מלחמת איראן-עיראק

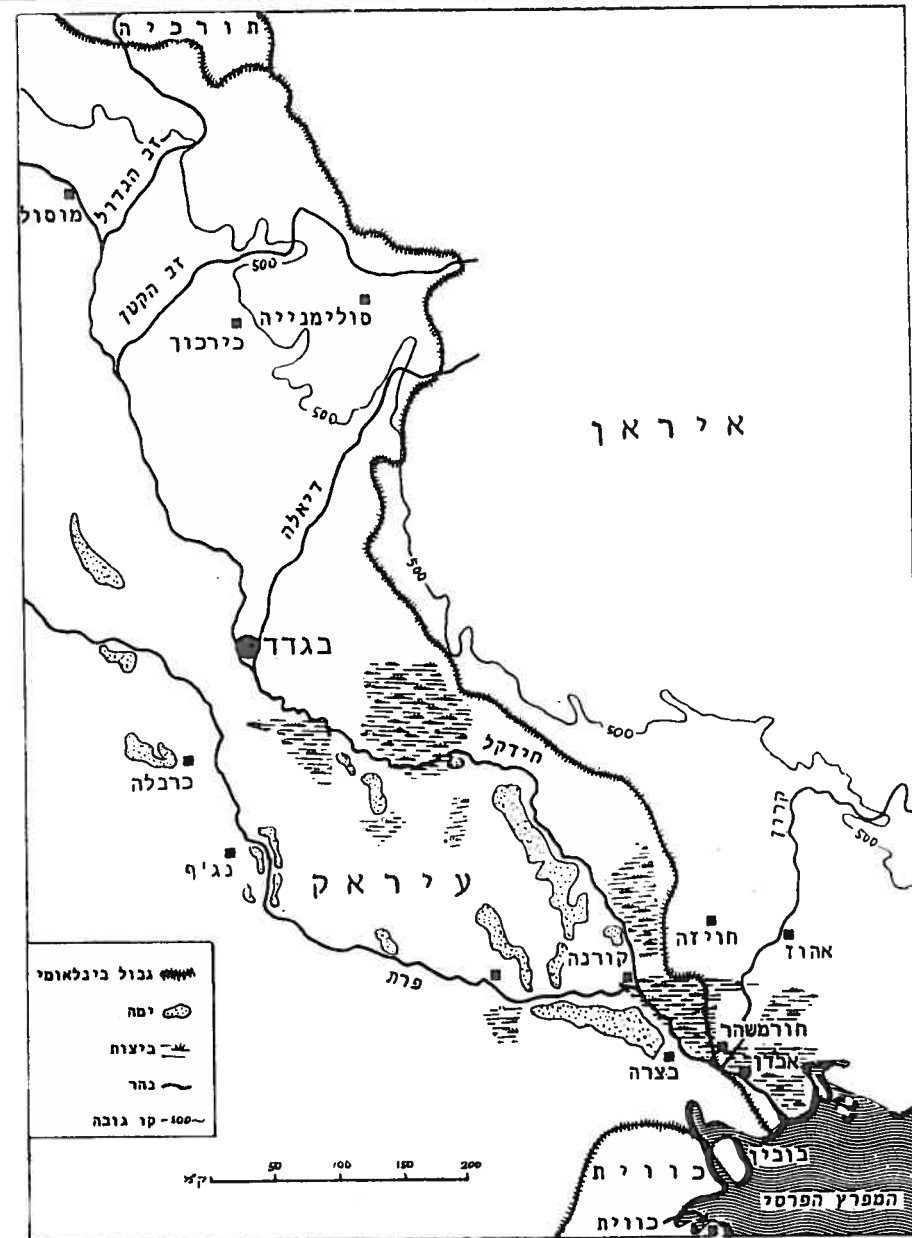
מלחמת איראן-עיראק

אזור הלחימה היבשתי השני הוא הקו העובר, פחות או יותר, באזור המקביל לבגדד ודרומה, שבו עובר הגבול לרגלי ההרים, בשפלה ובהדרום ההר, בין הרי הזגרוס לבין המישור העיראקי. באזור זה, המרוחק רק כמה עשרות ק"מ מבגדד, כמעט לא נערכו שום מהלכים צבאיים, בשל העובדה, שפני השטח הם מורדות בשיפוע של כ-3,000 מ' על טווח של 3, 4 ו-5 ק"מ — דבר שאינו מאפשר כמעט מעבר נוח.

אזור הלחימה היבשתי השלישי הוא אזור המישורים — אזור מישור הסחף של הפרת, החידקל והקארון. הגבול חוצה מישורים אלו ומחלקם בין אידאן לבין עיראק. האירועים הצבאיים העיקריים מתרחשים באזור זה, האזור הדרומי, ומיעוטם גם באזור הצפוני.

המלחמה החלה, למעשה, בניסיונותיה של עיראק להגיע עד לשתי הערים הגדולות חורמשהר ואבדן, היושבות על הנהר, ואחר-כך התפשטה למרחב. במאמר מוסגר ניתן לומר, שמבחינה מרחבית זוהי אמנם מלחמה שמשותפים בה אנשים וכלי רכב משוריינים רבים, אך בכל זאת היא מזכירה מאוד את מלחמת העולם הראשונה בטווח הפעולה שלה. הלחימה נערכת לאורך קו ארוך מאד, אבל התנועות של הצדדים הן בטווח של קילומטרים בודדים. אם נזכיר רק את האירועים האחרונים — המתקפה האיראנית הגדולה, שכוונה לעבר קורנה — הרי מדובר פה במרחק של כ-20-25 ק"מ מהגבול, בין העיר קורנה לבין השטח האיראני. דבר דומה מצוי ביעדים העיראקיים באיראן, כאשר האזורים של אבדן וסביבתה סמוכים מאד לגבול; גם אהוז רחוקה כ-70 ק"מ בלבד מהגבול. יעדים דומים מצויים כאן לכל אורך הקו. כלומר, זהו אזור גדול מאוד, אבל תנועת הכוחות מצומצמת מאוד — בשטחה.

אזור המלחמה העיקרי הוא, כאמור, אזור מישורי הסחף של הפרת, החידקל והקארון. כדי להבין את המהלכים המתרחשים באזור מישורי זה יש להכירו בהיותו שונה מכל מישור, שמרבית היושבים כאן אולי מדמים לעצמם. לדרגמא הרי מספר נקודות יישוב הנמצאות בשטח: העיר נסיריה, השוכנת על הפרת, רחוקה מהים כ-250 ק"מ בקו אווירי, גובהה מעל פני הים כ-14 מ'; בגדד — רחוקה כ-600 ק"מ מהים, גובהה כ-35 מ' מעל פני הים; אבו כמל, על הפרת ליד הגבול עם סוריה, גובהה כ-175 מ' מעל פני הים. כלומר, מדובר במישורים, שבהם הפרש הגובה הוא כ-1-1.5 מ' לאורך 100 ק"מ. לצורך השוואה נזכור, כי 100 ק"מ הם כמעט המרחק בין תל-אביב לעמאן. אם נזכור את השינויים בטופוגרפיה בין תל-אביב לעמאן, וכן שמדובר בהפרש גובה של 1-1.5 מ', הרי התמונה מתבהרת. מישור הסחף או הדלתא גדולים הרבה יותר מאשר הדלתא של מצרים, מקום שם הפרשי הגבהים גדולים יותר. כל האזור הגדול הזה מבגדד ודרומה הוא, למעשה, דלתא אחת גדולה. כל השטח מבגדד ודרומה מכוסה בסחף, המובא על-ידי הנהרות בכמויות גדולות מאוד — כ-100,000 טון של סחף נשפך בשנה על כל המישור. כמות הסחף היא כל כך גדולה, שחוף הים באזור הזה אינו חוף קבוע והוא מתקדם בקצב של כ-40 מ' בשנה, דהיינו במרוצת ההיסטוריה של אזור זה, כ-5,000 או 6,000 השנים האחרונות, התקדם המפרץ כ-100 ק"מ ויותר. אלו שינויים משמעותיים מאד, ומישור זה הוא המהווה את זירת הלחימה.

עיראק ניסתה לפתח נמל נוסף באום קסאר, שימש בעיקר נמל ליצוא גפרית, המצויה באזור. היום מנסה עיראק לבנות נמל נפט בתוך המפרץ בנוסף לפאו, אבל ניצבת בפניה בעיה — הגישה הנוחה לנמל עוברת בתחומה של כורית, בהיות האי בוכין וכל האזור סביבו שייכים לכווית. מכאן שעיראק חסומה כמעט לחלוטין בכל המוצא הימי שלה.

לעומת זאת, לאיראן יש חוף גדול במפרץ, אבל זהו מפרץ בעל מבנה מיוחד מאוד, מכמה טעמים:

א. הים בו רדוד מאוד; העומק הממוצע הוא כ־25 מ' בלבד, והמימיו — כ־100 מ', כי הוא מתכסה ומתמלא בסחף זה אלפי או מאות אלפי שנים (ולשם השוואה — עומקו של מפרץ אילת מגיע עד ל־1,000 מ' ויותר).

ב. נהרות אינם זורמים כאן ולכן המעגנים לאורכו אינם נוחים. באזור כולו זרועות שוניות של אלמוגים, וכתוצאה מכך קשה מאוד לבנות נמלים באזור. מעט נמלים קיימים כאן, וגם איראן בנתה את נמל הנפט שלה באי חרג' בתוך המפרץ ולא לחוף הים. גם בעיראק ראינו תופעה דומה, בבניית נמל פאו.

ג. מצרי הורמוז נמצאים, למעשה, בשליטת עומאן, שלכאורה עדיין אינה מעורבת בסכסוך. ראש הכף במזרח המפרץ, כף מסנרם, נמצא בשליטה של עומאן. בכף זה מצויים הר גבוה ופסגות, המגיעות עד ל־3,000 מ', וכך עומאן היא השולטת על המעבר ויכולה לחסום אותו בקלות.

במבט כללי יותר, בהיבט המרחבי המזרח־תיכוני, כאשר המפרץ עצמו חסום, הרי האפשרויות היחידות להגיע לאיראן וגם לעיראק הן בעקיפין. אמנם איראן — גם אם אינה מנצלת את ראש המפרץ ואת השאט אל-ערב — יכולה לנצל את נמליה בחוף המפרץ הפרסי (נמל בושיר או נמלים אחרים), אבל הדרך מבושיר עד לטהראן דרך הערים הגדולות — שיראז, איספהאן וקום — נמשכת לאורך של כ־1,300 ק"מ, והיא קשה מאוד למעבר בהרים, בעוד שמנמלים במזרח המפרץ הדרך נוחה יותר. גם מסילות הברזל עוברות באזור הזה, אך זו דרך ארוכה יותר.

לעומת זאת, עיראק מנצלת היום את נמל עקבה כנמלה הראשי, כאשר הדרך, העוברת מעקבה דרך עמאן לכיוון בגדד, משתרעת גם היא לאורך כ־1,100 ק"מ, וכך מתפשט הסכסוך על פני אזורים אחרים. דרך חשובה מאוד, מוכרת פחות, המשתמשת בעיקר כקו אספקה לאיראן עוברת דרך תורכיה. במעברי הגבול בין תורכיה לבין איראן עוברות מאות משאיות ביום, ומביאות אספקה לאיראן הן מתורכיה, ממזרח אירופה — בולגריה ומקומות אחרים, והן ממערב אירופה — צרפת, הולנד, ועוד אחרים. נזדמן לי להיות שם לפני כשנה ולראות מאות משאיות עוברות בקו זה. למעשה, איראן, יותר מעיראק, נהנית גם מאספקה יבשתית. עיראק מנצלת גם היא נתיב תחבורה יבשתי זה מתורכיה דרך אזורי הצפון ומוסול לתוך הארץ ולבגדד.

כדי לסיים את הסקירה הכוללנית לגבי האזור נחזור לנקודה שהוזכרה קודם; מחד גיסא אנו דנים בסכסוך המערב־מרחבים גדולים ומתייחס למדינות רבות, אך מאידך גיסא, בסופו של דבר, הקרבות

בשל העובדה, שמצוי כאן שפע גדול מאד של מים ושל סחף, מוצף האזור באופן קבוע פחות או יותר, כאשר עיקר הזרימה נעשית כאן בכל הנחלים בתקופת האביב. בעונה זו מפשירים השלגים בהרי הזגרוס שבאיראן ובאזור הרי ארמניה שבתורכיה (שם המקורות של הפרת והחידקל) ומביאים את המים אל הנהרות. הפרשי גובה פני הנהרות בין הגיאיות והשפל מגיעים לכ־5-6 מ'. אפיק הנהרות אינו יכול להכיל את שפע המים הזה, והמים נשפכים על פני כל המרחב בתקופת הגיאיות. במשך השנה חלקם מתאדים, חלקם נשארים כביצות עונתיות וחלקם נשארים כאגנים. כמות המים המגיעה לאזור זה היא עצומה. החידקל עצמו מביא לאזור כ־30-35 מיליארד מ"ק מים, במדידה באזור של כות. 35 מיליארד מ"ק מים היא כמעט תצרוכת המים של מדינת ישראל במשך 20 שנה. אותו נהר באזור שמצפון לקורנה מזרים בממוצע שנתי רק כמיליארד מ"ק מים לשנה. כלומר, בזמן הזרימה שלו במשך השנה הולכים לאיבוד למעלה מ־30 מיליארד מ"ק המתפזרים על פני המרחב הזה ויוצרים את אזור הביצות הגדול.

דבר דומה קורה גם בפרת, אשר מרבית מימיו אובדים בתוך ימת חמאר, שנמצאת ליד שפכו לחידקל. כך רוב המים, שזורמים בשאט אל-ערב, באים למעשה מהקארון, מתוך איראן. התפשטותן של הביצות גדולה עד כדי כך שנהר הקרח, הזורם מתוך איראן, איננו מגיע אל החידקל והוא מסתיים באזור הביצות הגדול, ביצות חוביזה, שבו נערכה המתקפה האיראנית האחרונה. המים מגיעים לכאן ומתפזרים על פני השטח, וזוהי זרימה של כמה מיליארדי מ"ק מים לשנה. בשל כך קשה מאד המרחב לתנועה, וכל התקדמות או הישג טריטוריאלי בו הם בעלי משמעות.

כאשר אנחנו עוברים לאזור הדרומי יותר, לאזור המפרץ, ניתן באמצעות מפת שפך הנהרות למפרץ להצביע על מספר תופעות. בראש וראשונה, עובר במרכז האזור, בתוך הנהר, קו הגבול בין עיראק לאיראן. בסמוך לו עובר הגבול שבין עיראק לכווית. עיראק היא מדינה יבשתית, אשר חוף הים שלה בכל המפרץ הגדול הוא באורך של כ־50 ק"מ בלבד בקו אווירי, לעומת גבול יבשתי המגיע בהיקפו ל־2,500 ק"מ. בחוף הים על הפיתולים השונים מגיע אורכו של הגבול ל־90 ק"מ. זהו חוף שאינו נוח למעגן, כי הנהרות מביאים איתם סחף, המכסה את כל אזור חוף הים. לכן בונים העיראקים וגם האיראנים נמלים, בעיקר נמלים לעגינת מכליות נפט, בתוך הים במרחק של כ־10-13 ק"מ מהחוף. הגישה מהמפרץ לתוך עיראק, לתוך היבשה, נעשית — כמו זו של איראן — דרך השאט אל-ערב, שהוא נהר רחב מאד, הנוצר מחיבור של הפרת, החידקל והקארון, המגיע לכאן מאיראן. המעבר בנהר שרוחבו כקילומטר והשליטה בו שימשו עילה למלחמה. הגישה לעיר הנמל הגדולה בצרה בעיראק וגם לעיר האיראנית אבדן כרוכה במעבר בתוך הנהר. התנועה בנהר מסתייעת בתנועות הגיאיות והשפל במפרץ הפרסי, מכיוון שכאן, בניגוד לים התיכון, קיימת תנועה די מורגשת של גיאיות ושפל לגובה של כ־1.5-2 מ'. תנועה יומית זו חוסמת מחד גיסא את הזרימה של הנהרות ומביאה לכך, שבכל יום מתפוררות כמויות גדולות של מים על פני כל המרחב. מאידך גיסא מביא השפל לכך, שהנהרות מושכים איתם בזרימתם את כל הסחף לתוך הים ומנקים במקצת את הסחף מהתעלות ומהנהר שאט אל-ערב; כתוצאה מכך מתאפשרת תנועה בשאט אל-ערב.

עצמם מתרחשים על פני טווח של 20 ק"מ לפה ולשם, על פני שטחים קטנים. הקשיים העצומים, שמעמיד השטח הן באזור הדרומי, אזור הביצות, והן באזור ההררי, גם הם בין הקובעים והמכתיבים את צורת הלחימה במלחמה זו.

יור' — אלוף (מיל') אהרון יריב:

אני מזמין את ד"ר מרק הלר לשאת את דבריו על מלחמת איראן-עיראק והמערכת האזורית.

ד"ר מרק הלר:

מלחמת איראן-עיראק והמערכת האזורית

עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק, בחודש ספטמבר 1980, נתרבו החששות מפני זעזועים במערכת האזורית, חששות אשר שררו ממילא מאז נפילתו של השאה של איראן, שנה וחצי לפני כן. להשפעה החתרנית, שיוחסה למהפיכה האיסלאמית, נוספו עכשיו חששות מפני שיבושים בזרימת הנפט ממאגר הנפט העיקרי בעולם, וכן מפני הרצון הכמעט ודאי של המנצח במלחמה לנצל את ניצחונו על מנת לכפות את מרותו על האזור כולו. הנסיכיות הערביות בצד המערבי של המפרץ סבלו מנחיתות צבאית. פגיעות הפנימית הומחשה, במקרה הסעודי, על-ידי ההשתלטות על המסגר הגדול במכה בנובמבר 1979 וכן על-ידי המהומות השיעיות, שפרצו במחוז המזרחי אל-חסא באותו חודש, דעכו, ושוב פרצו בפברואר 1980. לאור החולשות הללו סביר היה להניח, כי אותן מדינות תתקשינה עד מאוד להתמודד עם הסכנות הטמונות במלחמה.

אמנם אין ספק, שלמלחמה היתה השפעה ניכרת על המערכים האזוריים — על יחסים בין-מדינתיים במפרץ ומחוצה לו — עם השלכות על המאזן הישראלי-ערבי ועל מעצמות-העל. אבל לאחר ארבע וחצי שנות לחימה טרם נתממשו התחזיות הקודרות ביותר, לא נוצרה אנדרלמוסיה כללית, ובמובן מסויים המלחמה אף היוותה גורם מייצב. ניתן לייחס התפתחות מפתיעה זו לאופיה הייחודי של המלחמה. הפוטנציאל להתפוררות נשאר בעינו, וטובים הסיכויים כי כך יהיה גם עם סיום המלחמה, ללא כל קשר לצורה, שבה היא תסתיים.

מאז הנסיגה הבריטית מן האזור בשנת 1971, השאלה העיקרית שעמדה ועומדת על הפרק היא — מי ישלוט במפרץ. לתפקיד זה שני מועמדים ראשיים — עיראק ואיראן, וכחלוף הזמן, מופיע מועמד נוסף בדמותה של ערב-הסעודית. לזו האחרונה לא היה אמנם כל סיכוי לשלוט באזור המפרץ כולו, אבל במשך שנות ה-70 היא יכלה לשאוף למעמד מוביל בחצי-האי, זאת בזכות היותה יצואנית הנפט הגדולה בעולם; מעמד זה הפכה לבעלת עודפי כסף אדירים, וכן לנושאת הדגל של האיסלאם הממוסד, אותו מכשיר אשר באמצעותו ניסו מלכים סעודים להילחם בלאומיות ערבית רדיקלית בעידן שלטונו של גמל עבר אל-נאצר.

מלחמת א'ראן-ע'ראק

מועמדת רצינית יותר לשליטה במפרץ היתה עיראק, אשר בנוסף לעושרה שנבע מהנפט, נהנתה הן מבסיס דמוגרפי כיאה למי ששואף למנהיגות אזורית, והן מכיל איריאולוגי — לאומיות מהפכנית, שהקנתה לה יתרון במאבק הכוחות בזירה הבין־ערבית.

אבל ברור לכולם, ובראש ובראשונה לשליטיה שלה, כי איראן היא המעמדת הטבעית להגמוניה אזורית. מעמד זה, שבו זכתה הודות לגודלה, אוכלוסייתה, עושרה ועברה האימפריאלי, ואף באמצעות התעצמות צבאית מרשימה במשך שנות ה-70 — זכה לאישורו בלתי־רשמי של ארצות־הברית במסגרת דוקטרינת ניקסון. אחרי שנת 1979, נוסף "האיסלאם המהפכני" לרשימת הגורמים המשפיעים, שבאמצעותם יכלו שליטי איראן לקדם את מעמדה המוביל של ארצם.

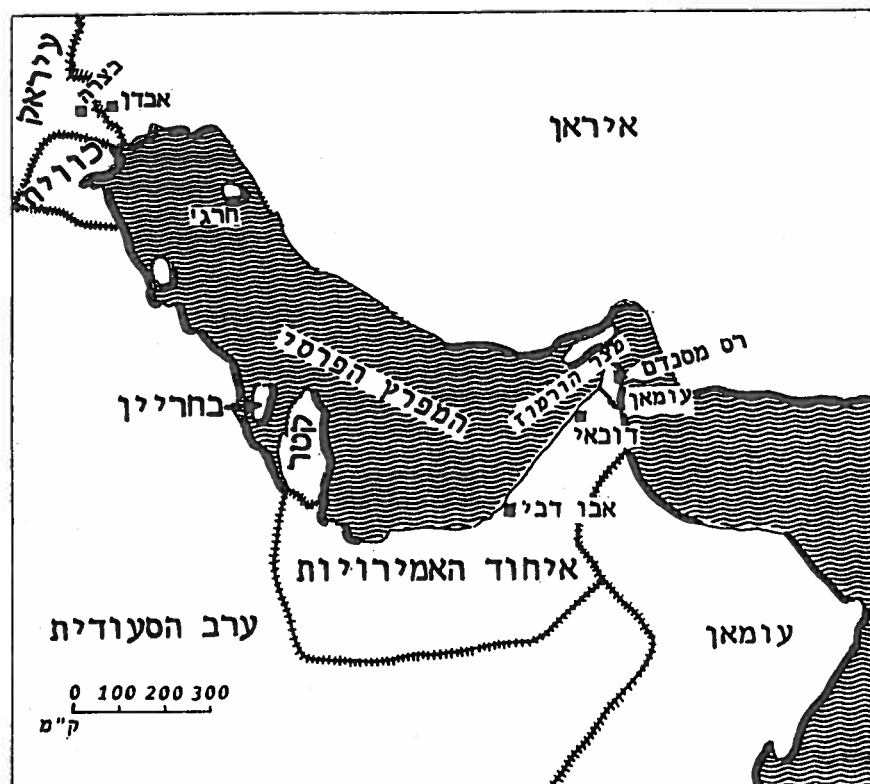
אם כן, היתה לאייראן אחרי המהפיכה היכולת לפעול בשתי דרכים: האחת — לחפש השפעה בדרך הקונבנציונלית, משמע — בכלים צבאיים, כלכליים ומדיניים, כדי לאלץ אחרים להתאים את מדיניותם לצרכים האיראניים; והשנייה — לחפש השפעה בדרך המהפכנית, משמע — יצוא המהפיכה באמצעות כוח הדוגמא, חתרנות ותעמולה, על מנת למוטט משטרים באזור ולהחליפם במשטרים המתאימים יותר להשקפת העולם האיראנית.

אף לפני שנת 1979 היתה איראן גורם מוביל באזור המפרץ. עם עלייתו של המשטר החדש ואימוצה של מדיניות חוץ מהפכנית, נהפכה איראן לאיום מוחשי ומיידי לעצמאותן, ואף לקיומן, של המדינות האחרות באזור. שינוי זה הביא לכך שעיראק, היריב היחיד הרציני של איראן, תנקוט בצעדים מתחרים, בייחוד ניסיונו של צדאם חוסיין בשנת 1980 לפרוס את חסותו הביטחונית על הנסיכויות באמצעות האמנה הערבית הלאומית. מדינות ערב האחרות, שלא מיהרו בשלב זה להיכנע לפני סנדק פחות מאיים רק במקצת, הסתפקו בנקיטת צעדים הגנתיים צנועים יותר משלהן.

עם פרוץ המלחמה שוב לא נבלם השימוש בכוח הררוע ככלי במדיניותן של שתי המעצמות האזוריות, ובכך החמיר האיום על יציבות האזור; אך בניגוד לחששות לא נתמשש איום זה. בעקבות כישלון הפלישה העיראקית הפכה המלחמה למלחמה סטאטית מתמשכת תוך נטרול הרדי. כתוצאה מכך לא ערערה המלחמה את המערכת האזורית, ואף היתה לה, למרבה האירוניה, השפעה מייצבת.

למלחמה המתמשכת היו שתי תופעות לוואי: פילוג מעמיק בעולם הערבי והידוק הקשרים בתת-המערכת של מדינות המפרץ הערביות. מן התופעה הראשונה היתה ישראל הנהיגה העיקרית; מן השנייה יצאה ערב-הסעודית נשכרת.

התועלת, שמפיקה ישראל מן המצב, ברורה למדי. עיראק, שהיתה בעבר העתודה האסטרטגית לחזית מזרחית אפסרית, מנועה בעתיד הנראה לעין מלתרום תרומה משמעותית למערכה ערבית נגד ישראל. יתירה מכך, הזדהותה של סוריה עם איראן העמיקה את בידודו של הנשיא חאפז אל-אסד בעולם הערבי, והיותה גורם נוסף בחיכוכים בין סוריה לירדן, אשר הפריעו להיווצרות קואליציה ערבית, ולו גם מצומצמת ביותר. ואולי חשוב מכל, הקשיים להם נקלעה עיראק במרוצת הזמן הגבירו את

כל זה איננו בא לומר, כי הבעיות שבמלחמת התשה מתמשכת הן אפסיות. ישנה, קודם כל, סכנה של הסלמה אופקית. הרחבת הלחימה לשמי המפרץ ולמימיו על-ידי עיראק כבר הסבה נזקים לנכסים של סעודיה ושל שותפיה הזוטרים, ואותם נכסים שימשו מטרות למעשי תגמול איראניים. עד כה, מתבטאת סכנה זו בעיקר במלחמת המקליות. אך נקודות יבשתיות רגישות עוד יותר — מיתקני נפט, תחנות כוח, תחנות להמתקת מים-לח — גם הן חשופות. בינתיים ההסלמה היא מבוקרת למדי, אך אין להוציא מכלל אפשרות צעדי ייאוש של עיראק או איראן. יתר על כן, אפשר שהשימוש בלוחמה כימית והפצצת הערים, נתפשים בעיני שליטי הנסיכויות כהוכחה נוספת שבמלחמה זו אין כללים.

חשיבותה של מצרים בעיניים ערביות, ובכך טשטשו במקצת את הניגוד בין שיקום מעמדה של מצרים בעולם הערבי לבין קיום השלום הישראלי-מצרי הנפרד. מצב זה איפשר לשני הצדדים לשמור על יחסים תקינים, אם כי קרירים, על אף ההשפעה המסככת של המלחמה בלבנון.

באשר לערב-הסעודית, הרי מהרגע שבו מצאו עצמן איראן ועיראק מסובכות זו בזו, גבר ביטחונם העצמי של הסעודים. לתחושה זאת ניתן ביטוי בתקופה שבין סתיו 1980 לאביב 1982 בפעילות מדינית, אשר איננה אופיינית כלל וכלל להתנהגות סעודית מסורתית. במשך 18 חודשים אלו מילאו הסעודים תפקיד בהפגת המתרחבות בגבול הסורי-ירדני לקראת סוף 1980 וגם בהסדרת הפסקת-האש בין ישראל לבין אש"ף ביולי 1981. באוגוסט 1981 אפילו יצאו הסעודים ביוזמה מדינית משלהם — תוכנית פאהד — והצהירו על דבקותם בה עוד כטרם טרחו להסדיר קונצנזוס ערבי. היתה זו סטייה מדרכם המקובלת, שיש בה כדי להצביע על חופש התמרון, שהעניקה להם המלחמה הכלית-תכליתית.

ההישגים האיראניים באביב 1982 יצרו רושם ארעי כאילו נשבר הקיפאון, ובכך הגבירו את תחושת הפגיעות בקרב מדינות המפרץ. אולם אם אילץ הדבר את הסעודים לחזור להתנהגות מאופקת יותר במישורים הבין-ערבי והערבי-ישראלי, הרי בזירה הקרובה יותר הוא דווקא האיץ עוד יותר את גיבושו של גוף שבו מילאה ערב-הסעודית את התפקיד הראשי. הכוונה, כמובן, למועצה לשיתוף פעולה במפרץ (ה-GCC), אשר נוסדה רשמית במאי 1981.

ה-GCC הוקמה אחרי היסוסים והתלבטויות, בניגוד לרצונן המוצהר הן של עיראק והן של איראן. רק ניטורלן ההדדי איפשר את הקמת המועצה, ואפילו במצב הזה, עשו בתחילה מייסדיה מאמצים להדגיש את הממד הלא-צבאי שלה. אבל ההזדמנות של מלחמה לא-תכליתית וכן הסכנות הטמונות באלימות מתפשטת הן שהעניקו ל-GCC אופי ביטחוני מתעצם והולך. שיתוף הפעולה חל בתחום ביטחון הפנים — החלפת מידע, החלטה להקים כוח פריסה מהירה משותפת, ובתחום ביטחון החוץ — ניסיונות לתאם רכישת ציוד, עריכת תמרונים משותפים באוקטובר 1983 ושוב באוקטובר 1984, וכו'. כמו כן, ננקטו מחוץ למסגרת המועצה צעדים בעלי אותה מגמה: נרקמו הסכמים ביטחוניים בין סעודיה לבין כל חברי המועצה, למעט כווית, שאיתה הונהגה החלפת חומר מודיעיני אווירי.

כל המאמצים הללו אינם מהווים תשובה מושלמת לאיום, שמקורו בנחיתות הכמותית והפוליטית של אותן מדינות, הן כלפי עיראק ולבטח כלפי איראן. מן הראוי לצטט את התוכנית, שזרק יו"ר הפרלמנט האיראני, האשמי רפסנג'אני, לעבר חברי המועצה ב-1982: "כולכם ביחד מהווים בקושי עיר גדולה".

על כן ייתכן, שבשעת משבר של ממש תצטרכנה חברות ה-GCC להישען על סיוע אמריקני פעיל. אבל בינתיים, המאמצים לטפל בהשלכות הביטחוניות של המלחמה באופן עצמאי יחסית מחזקים יישות קבוצתית. היישות הזאת מורכבת מחברים שווים, לכאורה, אבל ערב-הסעודית, הודות לגודלה וליחסיה המיוחדים עם ארצות-הברית, נתפסת כ-PRIMUS INTER PARES, ומעמד זה בהחלט תואם את דמותם של המנהיגים הסעודים בעיני עצמם.

הבעיות — בעיות של לגיטימציה, צדק חברתי, חלוקת משאבים, יחסי ממשל-אזרח, השתתפות פוליטית וכו' — טושטשו בגלל עושר מקומי ונטרול הרדי אלים של שני הכוחות הגדולים באזור. העושר כבר מדלדל, וביום מן הימים תיפסק הלחימה. אם תיפסק הלחימה כתוצאה מניצחוננו של אחד מן הצדדים, אזי תהיינה המדינות הקטנות חשופות להגמוניה אזורית, אפילו של עיראק ולבטח של איראן. אם תיפסק הלחימה כתוצאה מהסכמה הרדית בין היריבים, ולו בשתיקה וזמנית בלבד, אזי יפנו שניהם מיד לשיקום כלכלתם ו/או להתעצמות מחודשת לקראת הסיכוב הבא.

בכל מקרה, הם יצטרכו להגדיל באופן ניכר את תפוקת הנפט שלהם, דבר שיגרום לירידה תלולה ומהירה עוד יותר בהכנסותיהם של המשטרים הנסיכוניים, אם בשל קיצוצים מאולצים בתפוקתם הם, ואם בשל לחץ להורדת המחירים. במצב דברים זה יכוטלו באותם משטרים אמצעי הבלימה הפוליטיים העיקריים שלהם, ותחזיות בדבר זעזועים במערכת האזורית, אשר נשמעות זה שנים רבות, עשויות סוף סוף להתממש.

אלוף (מיל') אהרון יריב:

נפנה עתה לשאלות הקהל. בבקשה.

ד"ר גדעון ביגר:

נשאלה שאלה לגבי האזור הצפוני — החזית בהרי כורדיסטאן. האזור של הרי כורדיסטאן, משני צדי הגבול, הוא אזור הררי גבוה מאד, המגיע לגבהים של 3,000 מ' ויותר, הן בתחומי עיראק והן בתחומי איראן. זהו האזור הגשום היחיד בעיראק, ולכן, מתפרנסים תושביו מחקלאות בעל. הנהרות הרבים, שזורמים באזור בעיקר בתקופת הפשרת השלגים, הצליחו לחתור בו כמה עמקים רחבים, מכיוון שההרים בנויים מחומר לא קשה במיוחד; ודרך העמקים האלה ניתן בצורה מסויימת לעבור בין איראן לבין עיראק באותן הדרכים המעטות, שהוזכרו לעיל.

פרט לכך, המעבר באזור זה הוא קשה מאוד, ואני מניח, שכולם כאן מודעים לקשיים, שהיו לעיראקים במלחמתם עם הכורדים וגם עם האיראנים מהצד השני. לכן, הפעולות הנעשות כאן מיועדות יותר לשיפור מאחזים או למחטפים מסויימים, שתפקידם אולי להשיג יותר יתרונות של גובה, אחיזה ושמירה, כדי למנוע צד אחד מלעבור דרך אזור הרי כורדיסטאן אל הצד השני. משני צדי הגבול באזור זה, במרחב של 10-5 ק"מ, אין שום אתרים בעלי משמעות צבאית גדולה, להוציא אולי נקודה אחת. באזור נפטי שה ובאזור מולו, בצד השני, יש שדות נפט גם של איראן וגם של עיראק. לעומת זאת, לכל אורך האזור הזה, בטווח של 20-30 ק"מ, יש רק אפשרות למאחזים טקטיים בשטח ולא מעבר לכך.

שנית, הצורך לתמוך בעיראק מהווה לא רק נטל כלכלי, אלא גם גירוי לאיראן המבקשת להעניש אותם סייענים, ולא רק בדרכים צבאיות, כפי שעשתה בהפצצתה את כווית ב-1981 וב-1982. בלאו הכי קיימת באידיאולוגיה של המהפכה האיסלאמית נטייה לפסול את זכות קיומם של המשטרים הקיימים, ולפעול נגדם בדרכים מהפכניות, דהיינו, על-ידי תעמולה, חתרנות, רצח וטרור. כשם שנוצר רושם, כאילו אין כללים בניהול המלחמה, כך גם אין כללים בניהול יחסיה הבינלאומיים של איראן. ישנן דוגמאות אין-ספור של עידוד, או מעורבות איראנית ישירה, בניסיונות לערער את יציבותן של מדינות ערב הקרובות: המזימה של החזית האיסלאמית לשחרור כחריין, כראשותו של הוג'אתולאסלאם האדי מודארסי, שסוכלה בדצמבר 1981; התאים ומצבורי הנשק שנחשפו בכחריין בספטמבר 1983 ובפברואר 1984; המהומות שאירגנו עולי-רגל מאיראן במכה ב-1981 וב-1982; מסע הפיצוצים שביצעו שיעים עיראקים ולבנונים בכווית בדצמבר 1983, וההתנקשות בחייו של שליט כווית במאי 1985. ברשות איראן מצוי מגוון רחב של מכשירים מתאימים למערכה של מלחמה עקיפה נגד המשטרים הקיימים בעברו המערבי של המפרץ: קהילות שיעיות גדולות, כולל גולים עיראקים, ובייחוד כמאתיים-שלוש מאות אלף תושבים פרסים או ממוצא פרסי בכווית, סעודיה, כחריין, קטר ואבו-דאבי; עולי-רגל; מטיפים במסגדים ומנהלי תפילות. למרות תנאים טובים וקרקע מתאימה לא הספיקו כל הגורמים הללו ליצור תנועות המוניות רציניות. אדרבה, התסיסה הפוליטית-חברתית הגיעה כמדומה לשיאה בשנות ה-80 המוקדמות, ומאז אנו עדים יותר למעשים של כוודים מאשר לאירועים עממיים. יתר על כן, דוברים איראנים דוחים בתוקף, אם כי לא תמיד באופן משכנע, האשמות בדבר מעורבותם במעשים אלה. הסיבות להכחשות אלו מקורן נעוץ, ככל הנראה, בצרכים המסחריים של איראן, יחד עם הרצון שלא לספק עילה לניתוק מוחלט של קשריה עם אותן מדינות.

על כל פנים, יעילותו של מסע חתרני איראני נתונה לכמה וכמה מגבלות, ביניהן האיבה הסוגית-שיעית. השיעים נשארים מיעוט בכל מדינות ה-GCC, להוציא את כחריין. למרות מאמצים איראניים לתאר את מלחמתם כמאבק כלל-איסלאמי (לדוגמא, כינוים את ממשלת עיראק ה"בעתית" — המשטר הכופר והאפלאקי על שמו של אחד ממייסדי המפלגה, הסורי-נוצרי מישל אפלאק), הם אינם מסוגלים לטשטש את העוינות המסורתית בין העדות, שבאה לידי ביטוי בהצתת מסגד שיעי שנכנה בכווית ב-1983 ואשר מנוצלת בידי משטרים סוניים במפרץ בניסיונם למגר את האיום הפונדמנטליסטי. מגבלה נוספת היא העימות ההיסטורי בין העם הפרסי לעם הערבי. כמו כן, איבד המודל האיראני הרכה מקסמו בשל הדרדרות המצב הפנימי באיראן וכן היחלשותה של איראן, ששוב אין רואים בה מעצמה צבאית שאי אפשר לכולמה.

ניתן אם כן לסכם ולטעון, כי הפוטנציאל לזעזועים במערכת האזורית, אשר טמון באופן אינהרנטי במלחמה, לא יבוא לידי מימוש כל עוד תימשך המלחמה במתכונתה הנוכחית.

חשוב להדגיש, כי פונדמנטליזם איסלאמי אינו מהווה את האיום הבלעדי על יציבות המערכת. מדינות המפרץ עדיין חלשות מן הבחינה הצבאית, ומשטרי המפרץ עדיין פגיעים מן הבחינה הפוליטית-פנימית, זאת בגלל התמסדות בלתי-מושלמת ותהליך מואץ של שינוי חברתי. מרבית

ד"ר דורי גולד:

עמדת מעצמות-העל כלפי המלחמה

תגובות ארצות-הברית וברית המועצות למלחמת איראן-עיראק מציבות אתגר בפני תפיסות קודמות שלנו בדבר התערבות של מעצמת-על במזרח התיכון. כשהמלחמות פורצות באזור הסכסוך הישראלי-ערבי, הרי מצביאי שני הצדדים המסוכסכים מצפים להתערבותן של מעצמות-העל, כדי שאלה תכפינה הפסקת-אש. כך, לפחות, היה עד 1980.

אולם מלחמת איראן-עיראק מתנהלת זה ארבע שנים וחצי סמוך למקורות הנפט העשירים ביותר בעולם, ושום צד מעצמתי אינו מתערב כדי להכריע את המאבק לטובת צד זה או אחר.

יתירה מכך, לכאורה נדמה, כי שתי המעצמות נוקטות בשנה האחרונה בעמדות דומות כלפי המלחמה: שתיהן נוטות לעיראק, ובשתיהן מתעוררות בעיות סביב השלטון האיסלאמי-פונדמנטליסטי בטהראן.

עמדות אלו מעוררות מספר שאלות: האם האינטרסים של מעצמות-העל לגבי המלחמה דומים, והאם המשך הקונפליקט משפיע עליהן באופן דומה.

כדי לענות על שתי שאלות בסיסיות אלו ארון בארבעה נושאים:

א. השוואה וניגוד של האינטרסים הכלליים של כל מעצמת-על באזור המפרץ תוך מתן סקירה קצרה על התפתחות המדיניות הכללית שלהן.

ב. התמקדות בעמדות של מעצמות-העל כלפי איראן ועיראק, בעיקר לפני פרוץ המלחמה.

ג. ניתוח הגישות והפעילויות של מעצמות-העל במשך המלחמה עצמה.

ד. הסקת מסקנות לגבי הדמיון והשוני שבין התערבות ושינגטון לזו של הקרמלין ולגבי השפעת המלחמה עליהן.

הנקודה האחרונה, שכדאי להזכיר היא — אם המלחמה הזאת תאריך, איראן עלולה למנוע מעיראק חלק גדול מהמים, שזורמים לתוך עיראק, כי כל הנהרות, שזורמים אל החידקל (להוציא את הזב הגדול) יוצאים מתחומי איראן: הזב הקטן, הדיאלא ונהרות אחרים, שחשיבותם למשק המים של עיראק היא גדולה. לאיראן יש אפשרות להטות את אפיק זרימתם או להקים סכרים, כדרך שעשתה עיראק בתוך השטח שלה. לכן, האזור הזה, בשל המבנה המיוחד שלו, מהווה אולי יעד משני בטווח הארוך.

ד"ר מרק הלר:

נשאלה שאלה לגבי הגורם הפלשתינאי במפרץ. זוהי שאלה בעלת כמה קמרים. בראש ובראשונה ישנה הגישה הפלשתינאית בכלל למלחמה. עד כמה שניתן להסתפק בהכללות, דומני, שהפלשתינאים רואים במלחמה הזו גורם הפוגע במאבקם, גורם המפלג את העולם הערבי, מסיט את תשומת הלב מבעייתם ויוצר ניגודים ודאגות אחרות, שמבחינתם הם צריכות להיות משניות.

החלוקה בין אש"ף לבין המהפיכה האיסלאמית באיראן דעכה זה שנים רבות. החלוקה בקרב הארגונים הפלשתינאיים תואמת פחות או יותר את חלוקתם בין גושים שונים בעולם הערבי. משמע, שאש"ף הרשמי של ערפאת מזדהה עם מדינות ערב "המתונות" המזדהות עם עיראק. במפרץ מהווים הפלשתינאים קהילה נכבדת מאד, למעלה מרבע מיליון מהם בכווית עצמה. על אף כל החשדות, לא היתה מעורבות פלשתינאית בולטת בכל המהומות החברתיות-פוליטיות באזור בשנים האחרונות.

להערכת, האינטרסים הכלליים של שתי המעצמות שונים לחלוטין באזור המפרץ.

האינטרסים הסובייטיים באזור הם די עקביים לאורך ההיסטוריה של ברית-המועצות. הקומוניסטים ירשו את הקו המנחה של הקיסרים, ועתה הם ממלאים אותו תפקיד באזור כלפי האמריקנים, כפי שעשו קודמיהם כלפי האימפריה הבריטית. כלומר, הסובייטים שואפים להרחיב השפעתם לכיוון האוקיינוס ההודי על-מנת לסלק כל נוכחות מעצמתית עוינת, בתחילה באזורים הגובלים בברית-המועצות, ולאחר-מכן באוקיינוס ההודי עצמו. עדות מפורשת לכך נמצאת בהתכתבות מסווגת בין משרד החוץ הסובייטי לבין משרד החוץ של גרמניה הנאצית בשנת 1940. הרוסים הגדירו בהתכתבות זו את האזור שבין הים הכספי והים השחור לכיוון המפרץ הפרסי כמרכז שאיפותיהם. בשנים האחרונות בא האינטרס הכללי הסובייטי הזה לידי ביטוי במסגרות שונות:

א. הצעות ברז'נייב משנת 1972 להקמת מערכת ביטחונית קולקטיבית למדינות אסיה, שתכלול כמוכן את ברית-המועצות, ותמנע מעורבות כלשהי ממדינות לא-אסיאתיות, קרי ארצות-הברית.

ב. הצעות סובייטיות לפירוז האוקיינוס ההודי, במיוחד בעקבות העברת דור חדש של צוללות גרעיניות אמריקניות מהים התיכון לאוקיינוס ההודי.

בהשוואה למאמץ המתמשך של הסובייטים להרחיב השפעתם לכיוון המפרץ, נכנסה ארצות-הברית לתמונה מאוחר יחסית. עד שנות ה-70 סמכה ארצות-הברית על שילוב של חברות אמריקניות רב-לאומיות ונוכחות בריטית מקומית שתשמור על האינטרס המערבי בנפט של המפרץ. זאת כאשר כוחות איסטרטגיים אמריקניים מהווים אמצעי אחרון לגבי כל ניסיון סובייטי לפעול נגד האזור.

גם השתלטות מדינות אופ"ק והנסיגה הבריטית בתחילת שנות ה-70 לא הביאו לשינוי יסודי בנוכחות ארצות-הברית במפרץ. אמנם כל נסיגה בריטית מאזור המזרח התיכון גררה בתגובה הצהרה של דוקטרינה נשיאותית בדבר הגברת מעורבות, אולם הנסיגה מהמפרץ נתרשה כשהיתה אמריקה עסוקה מדי בבעיות שהתעוררו בדרום-מזרח אסיה. במקום לגרום להעמקת ההתערבות האמריקנית גרמו המשברים של שנת 1973 להידוק היחסים הביטחוניים בין אמריקה וידידותיה המקומיות – איראן וערב הסעודית, שכידוע היו מוכרות על-פי דוקטרינת ניקסון כ"עמודי-תווך תאומים" ליציבות המערב במפרץ. נפילת השאה ב-1979 חשפה את חולשת המדיניות הזו וזירזה את הפנטגון להרכיב כוח לפריסה מהירה לצורכי חירום בדרום-מערב אסיה.

אם כן, האינטרס האמריקני הנוכחי לצורך בלימת ברית-המועצות או לשם הגנה כוללת על מקורות הנפט של המערב מתרכז ביכולת להקרין עצמה קונבנציונאלית ממרחק.

לפני פרוץ המלחמה היו ההתחייבויות והנכסים של שתי המעצמות שונים בתכלית השינוי אלה מאלה. לברית-המועצות היו שני הסכמים בינלאומיים חשובים עם מדינות העימות, אשר השפיעו לטוב ולרע על יחסיה הן עם בגדד והן עם טהראן:

מלחמת איראן-עיראק

א. לסובייטים היה חוזה ידידות ושיתוף-פעולה עם עיראק משנת 1972, אשר על-פי נקודת-ראותם, חייב אותם להיחלץ לעזרת המשטר בבגדד במקרה של מתקפה כנגד עיראק. הגשמת חוזה הידידות ואספקת נשק סובייטי היוו מגוף-השפעה פוטנציאלי לסובייטים במכלול היחסים עם משטרו של צדאם חוסיין.

ב. לסובייטים היה גם חוזה-ידידות ישן עם איראן משנת 1921. לגבי האיראנים היה החוזה בבחינת קללה יותר מאשר ברכה. מוסקבה חתמה עליו עם אביו של השאה, בעוד שכוחות סובייטיים כבשו אדמות ריבוניות פרטיות ובהן ערי מולדתו של אייתוללה ח'ומייני. על-פי סעיף 6 של ההסכם נשמרה לרוסים הזכות לחדור חדירה צבאית לאזור פרסי, אם מעצמה שלישית תשתמש בשטח פרסי כבסיס לפעולה נגד רוסיה. נכון הוא שהרפובליקה האיסלאמית ביטלה את סעיף 6 וסעיפים אחרים ב-1979 – ממש כפי שביטלה את הסכמי הביטחון של השאה עם וושינגטון – אולם בעיני הקרמלין סעיפים אלו עדיין נמצאים בתוקף. 26 דיוויזיות סובייטיות לאורך הגבול המשותף ביניהן גורמות להסכם הישן שיהא עדיין אקטואלי ביחסי שתי המדינות.

אם נראה את ההסכם כהצהרת כוונות ואת הגבול המשותף ככסיס ריאלי ליכולת הגשמת האיום הסובייטי, הרי שלברית-המועצות – בניגוד לארצות-הברית – יש קלף מיקוח הניתן להפעלה בשל קירבה גיאוגרפית. פרט לכך, הסובייטים אווזים בקלף חשוב נוסף – הסיוע למיעוטים בעייתיים למשטר באיראן – ובייחוד באג'רביג'ן ובבלוצ'יסטן.

לעומת זאת, לפני המלחמה לא נתברכו האמריקנים באמצעי השפעה בדומה לסובייטים. לארצות-הברית לא היו יחסים דיפלומטיים עם שני הצדדים. ניתוק היחסים עם בגדד נמשך מ-1967 בעקבות מלחמת ששת-הימים. לגבי האיראנים היה המצב, כידוע, גרוע מזה. בעת פרוץ המלחמה עדיין היתה בעיצומה פרשת בני-הערובה האמריקנים בשגרירות באיראן. הניסיון הצבאי להצילם נכשל, ויחסי שתי המדינות היו בשפל המדרגה. האיראנים ביטלו, כמוכן, את הסכמי הביטחון שלהם עם וושינגטון. נכון הוא שבז'ינסקי, היועץ לביטחון לאומי של הנשיא קרטר, סבר שהמלחמה הקנתה קלפי מיקוח חדשים לארצות-הברית, כגון איום אמריקני לסייע לעיראק, או הבטחה אמריקנית לספק לאיראן חלקי חילוף לנשק האמריקני שבידה, אך רעיונות אלו לא התממשו. הצי האמריקני המוצב באוקיינוס ההודי יכול היה להוות איום ממשי על איראן. אולם אם נשווה את היחס האיראני כלפי שתי השגרירויות של המעצמות, הרי שנסיק בכירור כי האיום הסובייטי להגן על האינטרסים שלהם באיראן היה הרבה יותר מוחשי, מאשר הנוכחות האמריקנית הימית מעבר לאופק.

כיצד התפתחה התערבות המעצמות במהלך המלחמה? מוסקבה ראתה בפרוץ מלחמת איראן-עיראק דבר המנוגד לאינטרסים של ברית-המועצות. בשנתיים הראשונות למלחמה הצביעו משקיפים סובייטים על שתי נקודות שחזרו ונשנו בדיווחים השונים:

א. המלחמה שירתה את האינטרסים של האימפריאליזם, בספקה תירוץ להגברת הנוכחות הצבאית של ארצות-הברית באזור, במסווה של הגנה על המדינות הערביות במפרץ.

איראנית. בתחילת השנה שמה הרפובליקה האיסלאמית קץ לשיתוף הפעולה עם מפלגת ה"תורה" הקומוניסטית ואסרה את מנהיגיה. במשפטים פומביים הודו חברי ה"תורה" על השתייכותם ל"קג"ב, ובעקבות זאת גורשו מטהראן שמונה עשר מדינאים סובייטים.

ההתקפות האיראניות בתוך שטחה של עיראק בקיץ 1982 הביאו אותה לעמדת הגנה ויצרו לחץ על מוסקבה לכבד את החוזה משנת 1972. משלוחי תחמושת סובייטיים לעיראק דרך נמלי ירדן וסעודיה הוגברו, עד כי בסוף 1983 הפכה עיראק לצרכנית התחמושת הראשונה של רוסיה מבין מדינות העולם השלישי.

בכל זאת, לא חסמו הסובייטים את הדרך לפני אפשרות של יצירת קשר עם האיראנים. לקוחות של ברית-המועצות כסודיה, לוב, צפון-קוריאה ומספר מדינות במזרח-אירופה המשיכו לספק נשק לאיראנים. שידורים סובייטיים בשפה הפרסית, הגם שביקרו בחריפות גדלה והולכת אלמנטים מהפכניים בטהראן, הציעו דרכים לשיפור קשרי איראן-ברית-המועצות.

זירת הפעילות העיקרית של ארצות-הברית היתה שוב המפרץ. וושינגטון חידשה את התחייבותה להשאיר את מצרי הורמוז פתוחים גם אם תידרש לנקוט באמצעים צבאיים. כשפרצה מלחמת המכליות באביב 1984, גברה עוד יותר הנוכחות הצבאית האמריקנית באזור, אם כי בפרופיל נמוך, תוך משלוח למפרץ של מטוסי "אווקס" חדשניים ומשוכללים יותר וכן מטוסי תדלוק. הקשר של ה"אווקס" האמריקניים לרשת ההגנתית, שיצרו מדינות המפרץ במסגרת מועצת שיתוף-הפעולה של המפרץ, הוביל להרחבת שיתוף הפעולה הצבאי האמריקני עם מדינות מפרץ נוספות ככווית. לאחרונה נשמעים דיווחים בעיתונות, לפיהם נמסר מידע ממערכות התראה אמריקניות במפרץ גם לעיראק.

בעוד ארצות-הברית מעמיקה את נוכחותה במדינות המפרץ ואף מקיימת קשר עם בגדד, הרי שאין לה כל קשר עם איראן. האיומים האיראניים לסגירת מצרי הורמוז ואיומים אמריקניים נגדיים גרמו ליחסים עוינים. התמיכה האיראנית בטרור השיעי נגד מטרות אמריקניות בכל רחבי המזרח התיכון והצהרת מזכיר המדינה שולץ בדבר מדיניות צבאית מקדימה נגד מדינות התומכות בטרור עוד הגבירו את העוינות ההדדית. ולבסוף, בעוד הסובייטים אינם מונעים מבעלי בריתם לספק נשק לאיראן, הרי ארצות-הברית לחצה על-פי בקשת עיראק על בנות-בריתה שלא להגיש סיוע צבאי לאיראן. היא אינה סבורה שיש מן התבונה להשאיר דרכים פתוחות לקשר בעתיד עם האיראנים.

מדברים אלו עולות שתי מסקנות:

א. לשתי המעצמות ישנן זירות פעולה שונות במלחמה. לברית-המועצות יש יתרון מובהק ביכולת ההשפעה שלה על המדינות הלוחמות. ארצות-הברית פעלה לשפר את יחסיה עם עיראק, אלא שהיא אינה מספקת נשק לבגדד בניגוד לרוסיה. לוושינגטון אין אף יחסים מדיניים עם טהראן. זאת באשר למדינות הלוחמות. אולם משאנו פונים למפרץ הפרסי ולחצי-האי ערב אנו מגלים כי אמריקה מובילה. האיומים האיראניים לסגור את מצרי הורמוז ופריצת מלחמת המכליות הגבירו

ב. המלחמה העמיקה את הקרע בעולם הערבי והסיטה את תשומת-הלב מהסכסוך הישראלי-ערבי.

הלחץ, שחייב את ברית-המועצות לבחור בין בעל-בריתה העיראקי לבין בעל-הברית הפוטנציאלי האיראני, היה מן הסתם בעייתי עבורה. התגובה הסובייטית בשנתיים הראשונות הצביעה על נטייה כלשהי כלפי איראן ולא, כצפוי, כלפי בת-בריתה העיראקית. ברית-המועצות המשיכה לחפש אחר דרך להתקרב לאיראן. היא הציעה לספק מערכות נשק לאיראן ועיכבה את הסיוע הצבאי לבגדד. חתימת חוזה הידידות עם סוריה בסוף 1980 היוותה נדבך נוסף בתמיכה הסובייטית בבעלות-הברית האזוריות של איראן ובמציאת חלופה לעיראק בעולם הערבי.

עם פרוץ המלחמה היתה אמריקה שקועה בעניינים שונים מאלו של הסובייטים. מחלקת המדינה של ארצות-הברית הכירה בצורך להגיע להפסקת-אש באמצעות האו"ם, אך בשל העדר יחסים דיפלומטיים עם השתיים לא ראתה וושינגטון הכרח להיות כוח מוביל בכל ניסיון לפתרון מדיני. תחת זאת התרכזה אמריקה באיום האיראני על חופש השיט במצרי הורמוז.

ניתן למצוא במדיניות האמריקנית שני מרכיבים:

א. נייטרליות כלפי המלחמה עצמה.

ב. מדיניות של בלימת המלחמה לכל תגלוש לחצי-האי ערב, כחלק מאינטרס מערבי להרגיע ידידים ערביים, ובייחוד סעודיה. וושינגטון שיגרה ארבעה מטוסי "אווקס", כדי שתתאפשר לסעודים התראה מספקת במקרה של התקפה איראנית על שדות הנפט שלהם.

משקיפים, המנתחים את העמדה האמריקנית בשנתיים הראשונות למלחמה, מרבירים על נטייה קלה לטובת עיראק, שנבעה מן היחסים ההדוקים של וושינגטון עם מדינות המפרץ. אף עוד לפני המלחמה, פרסמו כתיבת אמריקניים אלה (המשקפים את דיעות המימסד בכל הנוגע למדיניות החוץ של ארצם, כגון Foreign Affairs ו-Foreign Policy) מאמרים שקראו לשיפור היחסים בין ארצות-הברית ועיראק. הם שיבחו את מדיניותו של צדאם חוסיין, לאחר גינויו את ההתערבות הסובייטית באפגניסטן ופירוקו את המפלגה הקומוניסטית העיראקית. אלא שהזמן טרם היה בשל לפריצת-דרך מדינית.

בשנתיים האחרונות נרשמו שינויים לגבי גישת המעצמות למלחמה: חל כרסום משמעותי ביחסי איראן-ברית-המועצות, אם כי שני הצדדים לא שרפו את כל הגשרים. בו בזמן חל שיפור ביחסי עיראק-ברית-המועצות, וניתן היה להצביע על נטייה סובייטית כלפי בגדד.

הכרסום ביחסי מוסקבה-טהראן נבע מכמה סיבות: הסובייטים כנראה הבינו לבסוף, כי ניתוק היחסים בין איראן וארצות-הברית אין פירושו בהכרח יצירת ברית חדשה עם הגוש המזרחי מבחינתה של איראן. האיראנים דחו את מירב המאמצים הסובייטים לבסס יחס מיוחד. שדרים איראניים חזרו שוב ושוב על הדרישה לביטול החוזה מ-1921, שהכיר בזכות הקרמלין לחדור לשטחה של איראן.

יותר מכך. ב-1983 חלו שינויים במצב הפנימי של איראן שהרעו את סיכויי ההתאמה הסובייטית-

מושב שני

את תלות המדינות הערביות במפרץ בסיוע צבאי אמריקני. הרחבת המערכת ההגנתית הסעודית לאורך החוף תוך הסתמכות על שימוש במטוסי "אווקס" של חיל-האוויר האמריקני העידה על חשיבותו הגוברת של הצד האמריקני בזירה הימית של המלחמה.

ב. לשתי המעצמות יכולת גישה שונה לשתי מדינות העימות. על אף הבעיות ביחסי הרפובליקה האיסלאמית וברית-המועצות לא הזניחו הסובייטים לגמרי את איראן. מוסקבה עדיין שואפת לתיקון היחסים. אין היא מונעת, כאמור, בעד בנות בריתה מלספק נשק לאיראן, בניגוד לוויינגטון. גם ההכרזות האמריקניות בדבר חלקה של איראן בטרור הבינלאומי הצטיינו ביתר עוינות מאשר התלונות הסובייטיות בדבר התמיכה האיראנית במורדים באפגניסטן. הניסיון המתמשך של מוסקבה לחזר אחר איראן מלמד, שהסובייטים גורסים כי איראן היא ה"פרס" האסטרטגי העדיף באזור. ברור שהרציפות הטריטוריאלית של ברית-המועצות עם איראן פרו-סובייטית בעתיד תסייע לקרמלין בהגשמת שאיפות היסטוריות להגיע למפרץ הפרסי.

המעצמות לא התערבו עד כדי שימת קץ למלחמה, וכל אחת סיבותיה עמה: האמריקנים הצליחו לעצור בער התפשטות המלחמה למפרץ הפרסי עצמו, ובכך מנעו איום ישיר על האינטרסים החיוניים שלהם בערב-הסעודית. הסובייטים נוכחו לדעת, כי המלחמה אינה מאיימת, כנראה, על אינטרסים חיוניים שלהם, שכן לא התרחש פיוס איראני-אמריקני וכן לא הוחזרה הנוכחות האמריקנית לגבולה הדרומי של ברית-המועצות. כמו כן לא התפשטה המהפיכה האיראנית לתוך השטחים המוסלמיים של ברית-המועצות.

לעומת זאת, פריצה איראנית בעיראק ואיום ישיר של כיבוש בצרה או בגדד יכולים בהחלט לגרום להתערבות שתי המעצמות: הסובייטים בשל התחייבותם לעיראק בחוזה הידידות והאמריקנים בשל הסכנה האיראנית הנשקפת לחצי-האי ערב.

האם המלחמה השפיעה על המעצמות באופן דומה? אם נשווה את מעמדן לפני פרוץ המלחמה וכיום, הרי האמריקנים העמיקו את יחסיהם באזור הפעילות העיקרי שלהם במפרץ ושיפרו את היחסים עם המשטר בבגדד. הסובייטים העמיקו אולי את יחסיהם עם עיראק, אך הם לא הרחיבו את השפעתם באיראן ובמדינות המפרץ. ההצלחה האמריקנית לחדש את היחסים עם עיראק על בסיס בילטייראלי, בלי לשלם שום מחיר בנושא הישראלי-פלשתיני מעידה על תפנית חשובה לטובת מעמדה הכללי של ארצות-הברית באזור ולטובת יחסי ישראל-ארצות-הברית בעתיד הקרוב.

יו"ר — אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

יושב ראש יד דוד אלעזר — השר חיים ברלב, ראש המרכז למחקרים אסטרטגיים — האלוף אהרון יריב, חבריו של דוד, מורי ורבותי, במושב הראשון של יום העיון שמענו הרצאות על הרקע הגיאוגרפי, על המלחמה ועל עמדת מעצמות-העל כלפי המלחמה. במושב השני תושמענה שלוש הרצאות: האחת — על האסטרטגיות של הצדדים; השנייה — על המאזן הצבאי עד כאן ותצפית לעתיד, והשלישית — על הכורדים במלחמת איראן-עיראק.

ההרצאה הראשונה תושמע מפיו של פרופ' אוריאל דן, המלמד היסטוריה של המזרח התיכון החדש בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה, וכן משמש כחבר במרכז דיון באוניברסיטת תל-אביב. נושא הרצאתו, כאמור, הוא — האסטרטגיות של הצדדים.

פרופ' אוריאל דן, בבקשה.

פרופ' אוריאל דין:

האסטרטגיות של הצדדים במלחמת איראן-עיראק

בהרצאתי אשתמש במונח "אסטרטגיה" כמוכנו הרחב — "ההתאמה המעשית של האמצעים שבידי המצביא למטרות שיש להשיגן", תוך הרחבה נוספת — "ראש המדינה" במקום "מצביא", כי ראשיהן של שתי המדינות, צדאם חוסיין ואייתוללה ח'ומייני, הם המכריעים איך להתאים את האמצעים, כולל הצבאיים, למטרות. את ההתאמה אין להבין בלי האמצעים, את האמצעים — בלי המטרות, ואת המטרות — בלי נתוני יסוד מסויימים.

נתון היסוד הראשון — איראן עולה על עיראק פי-שלושה בשטח ובמספר אוכלוסין. נתון שני — כלכלת שתי המדינות בנויה על יכולתן לייצא נפט. נתוני יסוד נוספים הם מרכיבי האיבה בין שתי המדינות: היסטוריים — שרשרת של פלישות הרסניות מהרמה האיראנית אל מישור ארם-נהריים, והפוך; אתניים — פרסים מול ערבים; דתיים ותרבותיים — איראן בשליטה שיעית, עיראק — וקודמתה האימפריה העות'מאנית — בשליטה סונית; מוקדי סכסוך של דורות — סכסוך סביב הריבונות על שאט אל-ערב, סכסוך סביב הנאמנות של דוכרי הערבית בדרום-מערב איראן, היא ערביסטאן, וסכסוך על הנאמנות של השיעים בדרום עיראק ומרכזה, המהווים יותר ממחצית האוכלוסייה של המדינה; האומה הכורדית מהווה גורם תוסס באיראן ובעיראק גם יחד; יומרות יריבות על עמדות שליטה במפרץ הפרסי.

מעל לתשתית זו קיימת המהות של שני המשטרים: שניהם אוטוריטריים-אישיים, עם נטייה חזקה לטוטליטריזם; האיראני מייצג את האיסלאם הלוחם, העיראקי — את הלאומיות הערבית החילונית. אך כאן נפסקת הסימטריות. המשטר הלאומני בעיראק היה משלים עם המשטר האיסלאמי באיראן, לו היה המשטר באיראן משלים עם המשטר בעיראק. אולם המשטר האיסלאמי איננו — ולא היה — מוכן לכך, וצדאם חוסיין יצא למלחמה כדי לבער סכנה קיומית.

סיבות נוספות ליציאת עיראק למלחמה: הבטחת ריבונות עיראקית על פני כל שאט אל-ערב; תפיסת ערביסטאן — היא ח'וזיסטאן בפי האיראנים — על משאבי הנפט שלה; הרחקת צבא איראן משולי הרי זגרוס לאורך דרכי הגישה לבגדד; רכישת מעמד שליט לעיראק במפרץ הפרסי; וכתוצאה משולבת — ביסוס מנהיגותה של עיראק בעולם הערבי, כפי שנראה אחרי נידויה של מצרים ולפני התבססותו של ח'ומייני. האמצעים שבידי צדאם חוסיין כללו: צבא של שתיים-עשרה דיוויזיות, בחלקן בעלות ניסיון לחימה בלתי מבוטל בהרי הצפון, וחיל אוויר, שנחשב לאחד היעילים במזרח התיכון למעט ישראל; שליטה איתנה מבית בזכות מנגנון ביטחון אימתני, אך גם בשל הצלחות המשטר בנושאי הפיתוח וקידום רמת החיים בסוף שנות השבעים; עתודות מטבע קשה של כ-30 מיליארד דולר.

לכך נוספו לעיראק היתרונות שנבעו מחבלי הלידה של משטר ח'ומייני: מאבקים על השלטון וההשפעה; ההתפרקות בצבא בעקבות הטיהורים בסגל הפיקוד; הבידוד הבינלאומי של איראן, ובראש ובראשונה איבת ארצות-הברית בשל תפיסת הסגל של השגרירות בטהראן. יש להוסיף, כי ההסתה הגלויה והחתירה הפעילה של משטר המהפיכה האיסלאמית הפחידו את מרבית מדינות ערב והקנו למשטר הבעת' בבגדד את אהרתן, כפי שלא ידע אותה מאז הקמתו בשנת 1968.

הפלת משטר ח'ומייני ויתר ההישגים הצפויים, שנמנו לעיל, נשארו המטרה האופרטיבית של עיראק בשני חורשי המלחמה הראשונים בלבד. עוד לפני סוף שנת 1980 נואש צדאם חוסיין מהכרעה צבאית שתפול לטובת עיראק להוציא נס, ומאז נותרה המטרה האופרטיבית לצאת מהמלחמה. מטרת המלחמה המרכזית לגבי איראן לא השתנתה מתחילת המלחמה ועד היום: חיסולו של המשטר הכופר בבגדד, או כלשון אחרת — חיסולו של צדאם חוסיין.

עיראק — אסטרטגיה

מאז 1959 ועד ערב המלחמה צויד צבא עיראק בעיקרו בציוד סובייטי ואומן בירי מדריכים סובייטים. עם זאת אינני מוצא טעם להסביר את האסטרטגיה הצבאית של עיראק במלחמה זו במונחים אלה — לא עקרונותיה של תורת הלחימה הסובייטית, או תורת לחימה חילופית, הן המבהירות לנו את המלחמה.

העיקרון האסטרטגי הראשון, שיש לשים לב אליו ככל משך הלחימה, הוא השיקול של צמצום אבידות בנפש. לכאורה מפתיע הרבר, כי צדאם חוסיין איננו מצטיין בתשומת-לב יתירה לחיי אדם. אך התבוננות משכנעת, שאכן כך הרבר, ובריעבד אין קושי למצוא הסברים. ראשית — הפער הכמותי בכוח-אדם לטובת איראן מחייב את עיראק בשמירה קפדנית על גייסות מאומנים. שנית — משטר הבעת' מבוסס על איריאוולוגיה של ניצחון, ללא כחל ושרק, ומועקה עקב אבידות כבדות היתה פוגמת ביוקרת האיריאוולוגיה. שלישית — האוכלוסייה השיעית, הבעייתית בלאו הכי, לא זו בלבד שהיא מהווה יותר ממחצית האוכלוסין, אלא היא תורמת כשלושה רבעים מקרב חוגרי הצבא, ולתת לאוכלוסייה זו הרגשה שהיא בשר התותחים של משטר סוני, פירושו לבקש צרות.

אסטרטגיה זו של צמצום באבידות מסבירה הרבה ממה שקרה במלחמה מראשיתה. לעתים פעלה אסטרטגיה זו לרעתה של עיראק, ולעתים הצילה אותה מאסונות במערכה. בעצם היציאה למלחמה הפעיל הפיקוד העיראקי בגזרה הדרומית, שנראתה לו כראשית, לא יותר משליש העוצבות שעמדו לרשותו, ואפשר שבכך מנע פריצה לתוך ח'וזיסטאן וטיהורה מכוחות איראניים (סיבות משלימות לחסכנות זו היו הולזול המוטעה ביכולת העמידה של האיראנים, ופתיחה מקבילה בשלוש מתקפות נוספות לאורך חזית של 600 ק"מ לפחות).

מלחמת איראן-עיראק

מאמין, שבצורה זו יוכל להיחלץ ממצב נואש; כנראה, שיש כאן הפגנה של מעשי זוועה, של נכונות לטרור בלתי מרוסן כמפלט אחרון למשטרו, למען יראו וייראו.

באשר לאסטרטגיות פוליטיות מבית ומחוץ. מאחר שאיראן קנתה לה תדמית של קנאות חסרת היגיון, שוקדת עיראק על תדמית של מדינה המודרכת על-ידי שיקולים שכלתניים, מדינה הנכונה לפתרונות מדיניים במלחמה שנכפתה עליה. מראשית שנת 1981 נהפכה עיראק למברכת על מאמצי תיווך ופיוס למיניהם ומאחורי הקלעים אפילו ליוזמת שלהם. במשולב עם גישה עקבית זו הנמיכה עיראק את קולה ביחסי החוץ שלה בדרך-כלל, זאת כלפי כולם להוציא אויביה הבלתי מתפשרים. עמדה זו מנוגדת לאופן פעולתו ותדמיתו של משטר הבעת' בעיראק עד למלחמה. אין דוגמה משכנעת יותר לתום לב חרש זה מאשר דברי צדאם חוסיין, כי עיראק אינה מתכחשת עוד לזכות קיומה של ישראל.

איראן – אסטרטגיה

מטרתה הראשית של איראן במלחמה לא השתנתה מאז שפרצה. בכל התקופה הזאת המנהיגות האפקטיבית קשורה בח'ומייני, שמטרתו להכחיד את צדאם חוסיין ומשטרו. באשר לאסטרטגיה צבאית, התמונה מגוונת מעט יותר. קשה לדבר על אסטרטגיה איראנית בשבועות הראשונים של המלחמה. איראן הופתעה מפתחת המלחמה, ולא היתה לה תכנית מגננה. כל הכוחות המצויים נלחמו בפולש בחירוף נפש, ובגלל תנאי השטח והליקויים במאמץ העיראקי הצליחו האיראנים למנוע מעיראק ניצחון מוחץ. אחרי שהתייצבה החזית בפנים ח'ויסטאן החליט נשיא איראן אבול-חסן בנ'י-צדר, שהיה גם המפקד הכללי, לפתוח במתקפה. בנ'י-צדר הוא אישיות חילונית במהותו, ולמרות נכונותו לקבל את דין ח'ומייני כערכאה עליונה, השליך יהבו על מה שנשאר מהצבא הסדיר, מטעמים צבאיים ופוליטיים כאחת. המתקפה נסתיימה בתבוסה קשה, ותוך חודשים נעלם בנ'י-צדר מהזירה המדינית ומאיראן. מאז נעשית הכוונה המלחמה עם אנשי דת מסביבתו של ח'ומייני ובעצה אחת איתו. אם ישנם מתחים, שישפיעו על ניהול המלחמה בין קבוצה זו לבין ח'ומייני, או בין אלה לפיקוד הצבא הסדיר – הרי שלא היו לכך עד כה סימנים חד-משמעיים.

אם כי הצבא האיראני צוייד ואומן עד למהפיכה על-ידי ארצות-הברית – כפי שצבא עיראק צוייד ואומן על-ידי ברית-המועצות – הרי גם בניהול המלחמה מצד איראן אין לדבר על התבלטות "תורת לחימה" אמריקנית, או חילופית. סממן בולט של האסטרטגיה האיראנית מאז הפשרת החזית בסתיו 1981 הוא הפזרנות בכוח-אדם. הסיפורים על רבבות הנערים, ההופכים עצמם מובילי שריון ופורצי שדות מוקשים, ידועים, והם נכונים. אך גם כשהרכב אנושי זה אינו מתאים, כמו בקרבות הביצות צפונה מבצרה מאז פברואר 1984, הרי הנכונות של הפיקוד האיראני להקריב חיי אדם היא מתמיהה. מתמיהה לא פחות היא נכונותו של האדם להיות קרבן. ההסבר המצוי – הלהט הדתי של המוני הלוחמים היונק ממיטות הסבל וההקרבה העצמית של השיע' – הפך להיות בנלי, אך נראה שגם הוא נכון. את התשובה הארגונית לאסטרטגיה זו ולרוח שאותה היא דורשת מצא המשטר בהסתמכות

מאפיין נוסף של אסטרטגיה זו בשלב הראשון, המתקפת, היה הסתמכות יתר על הפעלת שריון ותותחנות, ללא שילוב מאסיבי של חיל רגלים, בנסיבות, ששילוב כזה התבקש בעליל, כמו במצור על אבדן והלחימה על חורמשהר.

מאז מצאו עצמם כוחות עיראק במצב כללי של מגננה, פעלה האסטרטגיה של צמצום באבדות בדרך-כלל לטובתם. ההתבצרות במערכי הגנה מוכנים היטב ומבוססים על שילוב של מיקוש מתוחכם ותותחנות נ"ט הובילה אל התבוסה הדרמטית האחת שנחל צבא איראן, כאשר התמוטטה התקפת השריון שלו מערכה לסוסנגרד בינואר 1981. שנה לאחר-מכן, בזמן המתקפות האיראניות, שסילקו את צבא עיראק מרוב שטחי איראן הכבושים, מנעה אותה אסטרטגיה עיראקית את הפיכת התבוסות הטקטיות למפולת, בכך שהבטיחה נסיגות מבוקרות בעוד מועד. גם הצלחתו של צבא עיראק בהגנה על שטחי המולדת מאז קיץ 1982 שזורה בהקפדה הרבה, שהוקדשה לקרואי הגנה מתוכננים היטב. תופעת לוואי בכל תקופת המלחמה היא הפעלת "צבא העם" של עיראק, המיליציה המפלגתית, בתפקידים בעורף ולא בחזית, בעיקרו של דבר – מטעמים אופרטיביים ופוליטיים כאחת.

באשר ללוחמה בים פיתחה עיראק אסטרטגיה דומה, שהגיעה לכיטי בולט באביב 1984. במפרץ היתה עיראק נחותה מלכתחילה בהיקף כוחות צי, ובשל החוף הצר שלה במעלה המפרץ, שכולו פגיע להפגזות ולגניחות אוויר קצרות-טווח של האיראנים. עיראק השכילה להוציא מתוק מעוז: מאחר שהמפרץ היה ממילא סגור לפניה, שאפה לסגור אותו גם לפני איראן. כוחותיה בים ובאוויר לא הספיקו אלא להטרדה, ואף זאת נאלצה לעשות תוך דאגה מתמדת שלא לפגוע בבעלות הברית שלה בחוף הערבי של המפרץ. השיטה שפיתחה עיראק היתה של מלחמת עצבים אלימה: פגיעות מזדמנות במיתקני חוף איראניים ובמכליות ששירתו את איראן, תוך שימוש מירבי באמצעי התקשורת; הכרוזות חדשים לבקרים על הטבעות, על "אזורי הסגר" בים ועל "מצורים" בחוף האיראני – כשהקשר בין ההודעות למציאות היה קלוש. נראה, שהיתה כאן יותר מהתרברבות מצויה. היה כאן מאמץ נמשך לערער את כלכלת המלחמה של איראן על-ידי יצירת אווירה של עצבנות. בתקופת שפל בשוק הנפט העולמי מהססים לקוחותיה של איראן להסתכן באבדן חיי אדם ורכוש, תשלום דמי ביטוח מרקיעים ואי-ביטחון כללי. איראן עונה על בעיות אלו בסבסדה את הנפט שלה, ואף זהו כמובן ניצחון עידאקי במערכה על ייקור המלחמה לאוייב.

על אסטרטגיה עיראקית באוויר קשה לדבר במתכונת הרצאה זאת. חיל האוויר הראה יכולת, שנפלה בהרבה ממה שנדרש ממנו בפתיחת המלחמה. מאז מוגבלת הפעלת חיל האוויר לשיתוף פעולה עם כוחות היבשה במשימות מגננה ובהפצצות מזדמנות על דיכוי אוכלוסין בעומקה של איראן.

ישנה "אסטרטגיה" נוספת. ברגעים של חרדה, כשכוחות איראן נראו על סף ניצחון מכריע, הפעילה עיראק אמצעי לחימה חריגים: איום בהפלה כללית של מטוסי נוסעים בשמי איראן (אין ידיעות על ביצוע); טילי קרקע-קרקע נגד ציבורי אוכלוסין; גזים רעילים. נשמעו כבר קולות במערב ששאלו, מה היה קורה, אלמלא השמידה ישראל את הכור העיראקי ביוני 1981! קשה להניח, שצדאם חוסיין

המירכית על כוחות בלתי סדירים, והם משמרות המהפיכה האיסלאמית – הפסדרן, ו"המתנדרים המגויסים" – הבסיג', בהיקף של מאות אלפים, כיניהם אותם נערים. בניגוד ל"צבא העם" העיראקי מאיישים גייסות אלה חלק ניכר, ולפעמים מכריע, של הקווים הראשונים, וההשקעה בהם בהדרגה צבאית – טקטית, טכנולוגית, פיקודית – הניבה פרי. אין זה ברור עדיין, אם הרחקתו של הפולש מאדמת המולדת וטשטוש הזיכרון של הפלישה, יחד עם העדר ניצחונות משלהבים על אדמת עיראק, מיתנו בפועל את האסטרטגיה של התכחשות למחיר דמים גבוה.

כמשתמע מהאמור לעיל, מדגישים האיראנים, בניגוד לצבא העיראקי, בלוחמתם את חיל הרגלים, מבלי לוותר על ניצול חילות הסיוע בהתאם לנסיבות. משקיפים זרים חולקים לאיראנים בדרך-כלל ציונים טובים יותר מאשר לעיראקים על טיב לחימתם ביבשה ובאוויר, אך ההבדל אינו מכריע.

האסטרטגיה של איראן במפרץ הפרסי נעוצה בתפיסה פשוטה: יש לשמור על המצב שנוצר עם פרוץ המלחמה – פתוח לפני הצרכים האיראניים, נעול לפני הצרכים העיראקיים. העליונות של הצי האיראני במפרץ מובטחת. הצד האופרטיבי מסתבך בשל האהדה שרווחות מדינות המפרץ הערביות לעיראק; עם זאת המצב מסתבך יותר כי אהדה זו אינה גורם אחיד, בלתי משתנה או מוחלט, ובצדה קיים הרצון הנחוש של מדינות אלה שלא לסכן את האינטרסים שלהן למען עיראק. התוצאה עד כה היא מאזן רופף, שבו פיתחו שלושת הצדדים המעורבים תחושה היכן הוא הקו האדום שאותו אין לעבור. כך נמנעה איראן מלנסות ולממש את איומה בדבר סגירת מצרי הורמוז, וכן חדלה לפגוע במכליות של סעודיה ושל כווית, כפי שעשתה בקיץ 1984. גם עיראק הניחה להבין, שעשוי להיות מרחק בין אמירה לעשייה.

ריסון איראני זה בפועל, בניגוד לתדמיתה האימתנית, מורגש גם ביחסי החוץ. מעמדה בזירה זו עדיין נחות משל עיראק, ובנסיבות מתאימות היא אף שוקדת להבליט את מהפכנותה הבלתי מתפשרת, אך בדרך-כלל אין איראן להוטה עוד להזין את הפחדים של קהיליית המדינות ולקדם בכך את מעמדה הבינלאומי של עיראק.

מאז שנת 1981 נראית האסטרטגיה של איראן מפוצלת בין כזאת שמטרתה להכריע את עיראק בעימות קרבי, לכזאת שמטרתה להתיש את עיראק על-ידי לוחמה זעירה בזירות מתחלפות לאורך החזית הארוכה, לוחמה פסיכולוגית וחנק כלכלי. אך פיצול זה כנראה, אינו מכוון. בראש סולם העדיפויות של איראן עומד הניצחון בקרב, ותקופות הרגיעה היחסית הן פועל יוצא של תשישות איראן עצמה, או של צמצום משאביה.

ולסיום, כל הדברים שנאמרו הם בבחינת "נכון לעכשיו". סיבוב בגלגל המזלות של היריבים, אם בתחום הצבאי-אופרטיבי, הפנימי-ביטחוני, או האישי, סיבוב שאי אפשר לחזותו מראש, עלול לשנות גם את האסטרטגיות של הצדדים מן הקצה אל הקצה.

אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

רב תורות לפרופ' דן על הרצאתו.

ההרצאה השנייה במושב זה תינתן מפי תא"ל (מיל') דב תמרי. דוביק הוא בעל ניסיון רב בתפקידי פיקוד בשדה ובתפקידי מטה והתמחה בתחום המודיעין. בין השאר הוא עבר גם במרכז ללימודים אסטרטגיים. נושא הרצאתו: המאזן הצבאי עד כאן ותצפית לעתיד.

דוביק, בבקשה.

תא"ל (מיל') דב תמרי:

המאזן הצבאי עד כאן ותצפית לעתיד

במסגרת הרצאה בת 30 דקות לא ניתן לתאר את מהלכיה של מלחמה, הנמשכת זה ארבע שנים וחצי. אני מניח, כי המהלכים ידועים ליושבים בקהל ולכן, בחרתי להתרכז דווקא בתופעות העיקריות במלחמה בין איראן ועיראק, ובמשמעות, שיש להן לגבי מהלך המלחמה עד כה, ובמידה מוגבלת ומסויימת אולי גם בעתיד.

למרות שזו מלחמה ארוכה וגדולה, מלחמה כוללת בין שתי המדינות, הרי שהמידע המגיע אודותיה הוא פחות טוב מזה שהגיע על מלחמות שהכרנו ב-10-15 השנים האחרונות במזרח התיכון, או במקומות אחרים בעולם כגון ויאטנם, פוקלנד וכדומה.

ההכרעה הצבאית, שכל צד במלחמה בין עיראק לאיראן רוצה להשיג, היא בפירוש הכרעה יבשתית; הכרעה יבשתית בניגוד, למשל, למלחמה שונה לחלוטין כמו בפוקלנד, שבה הכריע מי שהשיג את העליונות הימית והאווירית.

הממשי אין זו דיוויזיה כמו דיוויזיה תקנית בצבא העיראקי שלפני תחילת המלחמה; יותר מ-4,000 טנקים; כ-2,500 נגמ"שים; כ-3,500 קנים ארטילריים, שחלק ניכר מהם היא ארטילריה מתנייעת מתוצרת ברית-המועצות והמערב; יותר מ-550 מטוסי קרב; כ-400 מסוקים מכל הסוגים; כ-750,000 חיילים בשירות פעיל, מתוכם 400,000 חיילים של הצבא העממי כפוטנציאל לגיוס מתחלף.

העיראקים עשו זאת על-ידי עיכוב שחרורים מהצבא. ב-1984, למשל, שירתו 18 או 19 שנתונים של חיילים סדירים, של מילואים ושל אנשי הצבא העממי. היו כבר שנתונים של מילואים בצבא העממי, ששוחררו וגויסו שנית, אחרי שהם שירתו חצי שנה ולפעמים הרבה יותר. מספר החיילים בשירות צבאי מכל הסוגים הגיע לכ-800,000-1,000,000, ויש סברה שאף יותר.

אם אנו בוחנים את הפוטנציאל העיראקי, הרי מתוך אוכלוסייה כללית של 14 מיליון נפש, למעלה מ-3 מיליון מהווים את כוח העבודה הטוב או הפעיל בגילאים 18-45 שנה, וכרבע מהם, ואולי יותר, נמצאים בשירות צבאי. זהו גיוס משאבים מדהים. אבל המשמעות של ההתאוששות הזאת ושל גיוס הפוטנציאל הלאומי לצורכי המלחמה היא עמוקה הרבה יותר, כי גיוס כוח אדם זה הוא רק חלק מהתהליך. לכך יש להוסיף הקמת מסגרות הפיקוד עבור צבא כה גדול, הכשרת המפקדים, אימון החיילים, ארגון המסגרות הצבאיות, תהליך קליטת הציוד הצבאי, תהליך שיקום הציוד הפגוע והדאגה למשפחות החללים והפצועים — דבר שעיראק לא זנחה. טיפול רפואי במספר כה גדול של נפגעים מהווה מאמץ עצום, שלפי מיטב זכרוני אין לו אח ורע במזרח התיכון. לזה אולי גם נוסיף את מאמץ ההתבצרות לאורך חזית כה ארוכה, כפי שהזכיר כבר פרופ' דן.

גם בצד האיראני היתה התאוששות תוך כדי ניהול המלחמה. אבל אם מדובר ב-8 מסגרות דיוויזיוניות בפתיחת המלחמה, הרי יש להעלות שתי הסתייגויות: האחת, כבר השאה בזמנו רכש ציוד רב יותר מיכולת האיוש. לפי תפישתו היה זה נכון לרכוש ציוד וברכות הזמן לאייש אותו. והשנייה — לאחר המהפיכה של ח'ומייני, לאחר מה שקרה לצבא והנתק ממקורות הרכש האמריקאי ומהאחזקה וכו', הרי ששמישות הציוד ירדה באופן ניכר.

סדר הכוחות של הצבא האיראני כיום מונה 350,000 חיילים בצבא הסדיר וכ-700,000 במשמרות המהפיכה ובסיגי. סך-הכל, למעלה ממיליון בני-אדם בשירות המלחמה; כ-1,000 טנקים; כ-1,000 קנים ארטילריים — חלק ניכר מהארטילריה היא חדישה יותר עם תותח של 130 מ"מ, שהוא תותח ארוך טווח מתוצרת ברית-המועצות או סין; כ-100 מטוסי קרב שמישים; כ-150 מסוקי תקיפה ותובלה; 16 דיוויזיות ואולי יותר (כשמדובר בדיוויזיה איראנית צריך להביא בחשבון, שיש דיוויזיות כמו דיוויזיית שריון, שיש בה 80 טנקים ואולי אפילו פחות. לפיכך, אין זה סדר כוחות תקני, כפי שמוכרת לנו דיוויה משורינית).

בבניין הכוח ניצלו האיראנים את המשאב, שהתברכו בו יותר מכל דבר אחר — כוח האדם. נשווה את תהליך בניין הכוח העיראקי לתהליך בניין הכוח האיראני. כשהנהגה העיראקית הבינה, כי סדר הכוחות העומד לרשותה במלחמה אינו מספיק לשום צורך שהוא, גם לא להגנה, היא החלה בתהליך

כאשר פתח הצבא העיראקי במלחמה, נתכוונו מצביאיו להשיג הכרעה יבשתית, כדי לנצח לפחות מבחינה צבאית במלחמה. העיראקים ניסו להפעיל את כוח המחץ המירבי שלהם, אך לא הצליחו. גם הצבא האיראני, שמצא עצמו מעורב, שלא כמתוכנן, במלחמה כה גדולה ומשמעותית, ראה את ההכרעה כהכרעה יבשתית. אף הוא לא הצליח להכריע את המלחמה. משלא הושגה ההכרעה היבשתית הקצרה נכנסו שתי המדינות להתמודדות מסוג אחר. שוב לא היתה זו התמודדות של כוח המחץ, אלא התמודדות של כוח העמידה, ולכן ארכה המלחמה כל-כך.

אחת התופעות המעניינות ביותר במלחמה הזו היא ההתאוששות האסטרטגית. עיראק התכוונה למלחמה קצרה ולהכרעה מהירה, ואיראן לא התכוונה להימצא במלחמה למרות שהיא לא כל כך הופתעה. שני הצדדים נקלעו למצב קשה ביותר ולתהליך, שעבר על שני הצדדים, אני קורא — ההתאוששות האסטרטגית.

התאוששות אסטרטגית במזרח התיכון, אם נכלול לצורך זה גם את המפרץ הפרסי, אינה דבר חדש. מעניין לבחון תהליכים דומים של התאוששות אסטרטגית, אם ניקח למשל את מצרים בין השנים 1967-1973. בשנים אלו אמנם הוכפל גודל הצבא מבחינה מספרית, אולם נעשו עוד דברים; היה זה צבא שונה מהצבא של 1967. דוגמא נוספת היא ההתאוששות האסטרטגית של הצבא הסורי, אפילו אחרי המלחמה בלבנון ב-1982, כאשר מה שקשור במערכת הצבאית (סדר הכוחות, ציוד וקליטתו, מערכת האימונים ועוד) נעשה בהיקף גדול ובזמן קצר. תהליך דומה הוא ההתאוששות האסטרטגית של מדינת ישראל אחרי 1973, במשך 7-8 שנים, שבהן הוכפלה ויותר עוצמת הצבא, גם כמותית וגם מבחינת איכות הציוד.

אבל תהליך ההתאוששות האסטרטגית אצל העיראקים והאיראנים הוא שונה מזה שקרה במצרים, סוריה או ישראל. ההבדל נערץ בכך שהוא מתחולל כל הזמן תוך כדי המלחמה, שעה שאצל האחרים נעשו התהליכים האחרים, כאשר פסקה המלחמה הפעילה.

אם נבחר, למשל, את ההתאוששות העיראקית, נראה כי עיראק פתחה את המלחמה עם היקף כוחות כזה: חיילים סדירים כ-250,000 וחיילי מילואים כ-200,000, סך-הכל כ-450,000 חיילים; 12 דיוויזיות שריון ממוכנות וחיל רגלים; 3,000 טנקים; יותר מ-3,000 נגמ"שים; כ-2,000 קנים ארטילריים; יותר מ-500 מטוסי קרב וכ-320 מסוקים. החל מאביב 1981 היה ברור להנהגה העיראקית, שאין בכך די וכי לא ניתן להשיג הכרעה באמצעות היקף כוחות כזה, לא להגנת ההישגים הצבאיים בתוך השטח האיראני ואפילו לא להגנה על שטח עיראק גופה.

במשך תקופה בת פחות מארבע שנים, תוך מהלך המלחמה ולמרות האבידות (שלפי אחד האומדנים הגיעו ל-300,000 נפגעים — פצועים, הרוגים [70,000] ושבוים, אבדן מלא או זמני של כ-1,500 טנקים, 200 מטוסי קרב ויותר מ-100 מסוקים) בנתה עיראק סדר כוחות מרשים: 5 או אולי 6 מפקדות גיס (לעומת 3 שהיו לה בפתיחה); 24 דיוויזיות ואולי יותר — מצאתי אף סברה שלפיה היו 26 דיוויזיות וגם יותר (לא כל הדיוויזיות דומות: ישנן מסגרות הנקראות דיוויזיות, אבל מבחינת הכוח

כמותית. בכל זאת אפשר לזקוף כמעט באופן בלעדי לזכות הצבא את עצירת המתקפות העיראקיות ב-1980 ותחילת 1981, וכן את ההתקפות, שהביאו את הצבא העיראקי לנסיגה חד-צדדית לקו הגבול. כל זה, כאשר הצבא ומשמרות המהפיכה, כלומר הכוחות המזוינים האיראניים, סובלים אבדות, אשר לפי סברה הנראית לי כמירבית, מסתכמות בכ-550,000 נפגעים — הרוגים כ-200,000, שבויים ופצועים.

עיקר תהליך בניין הכוח הופנה, כאמור, למשמרות המהפיכה ולא לצבא הסדיר, וזאת מסיבות פנימיות של המשטר. אני מניח, שזאת היתה ברירה ולא אילוף. הם יכלו גם לנהוג בדרך אחרת. בהתחלה גייסו האיראנים במסגרת של ארגון צבאי-למחצה, ללא תקנים מסודרים וקבועים, ללא יחידות חיליות שמשלימות את עוצבות חיל הרגלים, ללא יחידות חטיבתיות ודיוויזיוניות. לאט-לאט עברו לדיוויזיות, לרבות הקמת יחידות שריון במסגרת משמרות המהפיכה.

גם בהפעלת הכוח, כמו בבניינו, ניתנה לא פעם במהלך המלחמה עדיפות לשיקולים הנובעים מאופי המשטר, עד כדי כך שכוהני הדת למיניהם, שקיבלו מינויים לצורכי ניהול המלחמה, אישרו תכניות מבצעיות אפילו לקציני הצבא הבכירים. באיחור רב של כשלוש שנים הבינה ההנהגה האיראנית, שדרך זו לא תענה על הצרכים, והוחל בתהליך מסודר יותר של בניין כוח צבאי. ניתנה עדיפות לשיקולים צבאיים בניהול המלחמה, הנעשים בעיקר על-ידי קציני הצבא הסדיר. כן הוחל באימונים מסודרים, שיתוף פעולה בין-חילי, אף ביחידות משמרות המהפיכה, קורסים מסודרים יותר, בתוכם גם קורסי טיס והיערכות להתגוננות נגד חומרי לחימה כימיים. כל זה התנהל לא פעם תוך כדי מאבק בין הפיקוד הצבאי לבין הפיקוד של משמרות המהפיכה, מאבקים שהיתה להם השפעה ישירה על ניהול המבצעים בשדה הקרב.

מעניין לשער מה היה קורה בכוחות המזוינים האיראניים, אילו מלכתחילה היתה ניתנת עדיפות לצבא הסדיר המקצועי. אולם עדיפות כזו לא ניתנה בשלב המכריע של המלחמה מ-1981 עד 1983.

ומספר דברים על היכולת הצבאית של הצדדים. שני הצבאות נכנסו למלחמה כשהם מצויירים בחימוש מתקדם, חריש, מהשורה הראשונה. לדוגמא, בחיל-האוויר האיראני — מטוסי אף-14, בשריון — טנקי צ'יפטיין. בעיראק — טנקי טי-62, מטוסי מיג-23 ועוד ועוד. לשני הצדדים היה חימוש מודרני, ושני הצדדים הראו יכולת נמוכה להפיק ממנו את המיטב. דווקא האיראנים עשו שימוש טוב יותר בהפעלת מטוסי קרב או מסוקי תקיפה בתחילת המלחמה או בשנתה הראשונה, וכן בהפעלת מטוסים, דבר שהשפיע לא מעט וסייע בעצירת המתקפה העיראקית לתוך שטח איראן. גם תפעול הארטילריה האיראנית עלה בטיבו על תפעול הארטילריה העיראקית, אלא שזה התאזן בכך, ששמישות הצידור של הצבא האיראני היתה בעוכריהם.

דוגמה המצביעה על אי-ניצול מלא ומיומן היא בהפעלת טנקים וציוד צבאי מתקדם: לצבא העיראקי יש טנק מסוג טי-62, טנק טי-72, שהוא טנק מאד מתקדם, אבל גם טנקים ישנים יותר ששופרו, עם

של בניין כוח מסודר, והוא נמשך כל הזמן, גם כיום. בפרקי זמן מסוימים הופעלו תכניות חירום מזורזות, כמו גיוס חטיבות. חטיבה עיראקית מונה 1,000 אנשים מבין אנשי המילואים או הצבא העממי, שנחנו מעליהם פיקוד, אשר לא תמיד היה בנמצא. במשך הזמן נעשתה בנייה יותר מעמיקה של העוצבות האלה. מכל מקום, הכוח נבנה כל הזמן בתהליך צבאי מסודר. לקחו מפקדות טריטוריאליזם עורפיות, והפכו אותן לדיוויזיות במושגים שלנו. דומה הדבר לכך שהיו לוקחים את מפקדת גוש מגן שלנו ועושים ממנה מפקדת דיוויזיה.

חל אצלם שיפור איכותי מובהק במרכיבי החימוש, הן מברית-המועצות, כדוגמת מטוסי מיג 23, מיג 25, מטוסי תקיפה חרישים, טנקי טי-72, והן ממדינות המערב, כמו המיראג' אף-1 מצרפת, מסוקי תקיפה, ארטילריה מתנייעת, או הזמנה של פריגטות וקורבטות טילים באירופה בהיקף של 2 מיליארד דולר, שהחלה כבר להתממש.

כן חל שיפור בארגון הצבא ובמבנהו. בנושא זה אני חולק על דברי פרופ' דן במידת מה. נכון, שהצבא העיראקי לפני המלחמה, וגם היום, מתבסס על ציוד מתוצרת ברית-המועצות, אבל הדוקטרינה הסובייטית לא אומצה בתורת הלחימה העיראקית, כפי שאומצה, למשל, בצבאות המצרי והסורי. מבנים ותקנים עדיין נשמרו על-פי הדוקטרינה הבריתית, והרבה יועצים סובייטים יעצו בתחום הטכני ולא דווקא בתחום של תורת הלחימה.

בכל אופן, תוך כדי בניין הכוח במלחמה חל שיפור בארגון המבנה הצבאי:

- ★ ננקט יחס נכון יותר בין עוצבות שריון לעוצבות חיל רגלים על-פי צורכי המלחמה ולאור לקחיה;
- ★ הוקמו אוויריית הצבא ואוויריית הצי, בעיקר מסוקים;
- ★ הוקמו 2-3 מפקדות גיס אופרטיביות נוספות;
- ★ הוקטנו המסגרות לשליטה ברמה הטקטית, מפני שבתנאי קרב קשה לשלוט על מסגרות גדולות, וכאלה היו הדיוויזיה הממוכנת ודיוויזיית הטנקים העיראקית לפני המלחמה, יחסית למה שהכרנו בצבאות מזרח-תיכוניים אחרים;
- ★ חל שיפור בתורת הלחימה ויישומה;
- ★ חל שיפור בתובלה האסטרטגית, בתובלה הטקטית, דהיינו — נידוד כוחות גדולים בזמן קצר.

התהליך האיראני היה שונה מהתהליך העיראקי. איראן לא יכלה, או לא השכילה, להשיג תמיכה ישירה של מעצמה על-מנת לקבל ממנה חימוש באופן ישיר, או תמיכה עקיפה של מעצמה כדי להשיג חימוש בכמויות גדולות מאירופה. איראן נאלצה לאסוף נשק מכל הבא ליד — מצפון קורדיאה, מסין ומעורפי חימוש שנשארו בוואטסן, וכן נשק רב מיד שנייה. גם אם הצליחה איראן להשיג נשק, לא עלה בידה לקבל מערכות לחימה ראשיות כמו טנקים חרישים נוספים ומטוסים. כיום, למשל, הם מכניסים לשירות את המיג 19, אך קשה לראותו כמטוס קרב מהקו הראשון.

לכן, פנתה איראן למשאב העיקרי שלה — כוח האדם — בדרך שונה מזו העיראקית. את כוח האדם היא הפנתה לבניין העוצבות של משמרות המהפיכה, הפסדרן. הצבא הסדיר כמעט לא גדל מבחינה

בקרת אש מודרנית, עם מדי-טווח מסוג לייזר. אך מספר הכדורים עד לפגיעה במטרה רב בהרבה מעל למה שמקובל אצלנו ולמה שמקובל בצבאות מערביים.

באשר ליכולת ההתקפית של שני הצדדים, הרי גם איראן וגם עיראק הראו יכולת נמוכה, שהופגנה פחות או יותר בארבע וחצי שנות המלחמה.

עקרונות צבאיים מקובלים לא מומשו בהצלחה על-ידי הצדדים. המתקפות של הצבא העיראקי בתחילת המלחמה לא היו מאוזנות מבחינת ההרכב הפנימי של הכוחות: שריון תקף ללא חיל רגלים, גם בשטחים מוגבלים על-ידי מכשולי מים ועבירות שצומצמה לדרכים וגם בשטחים בנויים. בהתקפות, שניתן היה לכנות אותן התקפות דיוויזיוניות, היתה המסגרת הכללית דיוויזייה, אבל בפועל הופעלו גדודים, כשאין חתירה של כל הכוחות להשיג יעד מערכתי אחד. בשלב המתקפה, בתחילת המלחמה, לא נתן הצבא העיראקי עדיפות מכרעת לחזית אחת, כדי שבה תושג הצלחה מוחלטת על פני החזיתות האחרות. הצבא תקף במאמצים כמעט מאוזנים על פני 600 ק"מ של החזית. הסיוע האווירי הטקטי לא היה יעיל במיוחד בהתקפות העיראקיות ב-1980. דרגי פיקוד גבוהים לא התמקמו בקרבת האירועים ולא הגיעו בזמן.

דווקא אצל הצבא האיראני הופיעו בתקופה מסוימת של המלחמה סימנים לניהול טוב יותר של המבצעים, בעיקר במתקפה בין ינואר 1981 לקיץ 1982. אף שהתקפות אלה נשענו על משאבי כוח-אדם, הרי שבחקופה האמורה נהלו מבצעים על-פי עקרונות מקובלים. מפקדה משימתית על-דיוויזיונית התמקמה בסמוך לקו החזית. למפקדה הוז הכפיו איגודי כוחות המוקצים למתקפה. נמנעו ככל האפשר ממתקפה חזיתית. המתקפות התחילו בשעות החשיכה, על-מנת להימנע מתגובה מיידית של חיל האוויר העיראקי. במיוחד הצטיינו המתקפות, שפרצו את המצור על אבדן. דיוויזיית רגלים אחת התקדמה אל העיר מדרום, כוח אחר נע בריזמנית מכיוון אהוז לאורך הכביש הראשי על גדתו המזרחית של נהר קארון, אל עבר הגשרים שבידי העיראקים. הכוח כבש גשר על הנהר ואיים על גשר שני, והדיוויזיה המשוורינת העיראקית, שצרה על העיר, נאלצה לסגת מערבה מעבר לנהר.

מחודש יולי 82 ועד פברואר 84 ביצעו הכוחות האיראניים תשע מתקפות רחבות היקף, במטרה לכבוש שטחים בתוך עיראק ולמוטט בכך את המשטר. המתקפות האלה כונו בעיקר לאזור הדרומי, המאוכלס בשיעים, ולצפון הכורדי. המתקפות נהרפו ונכשלו כמעט ללא הישגים קרקעיים, למעט שתיים באזור הכורדי בצפון, שבהן נכבשה כבדת ארץ מסוימת, אבל זה לא הקנה לאיראנים יתרון משמעותי. מ-13.7.82 עד 2.8.82, היו חמש מתקפות איראניות לכיבוש העיר בצרה. מ-1.10.82 עד 10.10.92 היתה מתקפה בגזרה המרכזית לכיוון העיר מנדל; וכך אפשר למנות 12-13 מתקפות שלא הצליחו.

במשך כל התקופה הזו היה הצבא העיראקי במגננה והסתפק בהתקפות-נגד מקומיות, למעט מהלך התקפי בודד, שבוצע באוגוסט 83 לתוך שטח איראן באזור מהראן. אמנם, הכוחות העיראקיים חדרו לתוך שטח איראני, אבל לא היתה לזה משמעות; כאשר הם ראו שהחדירה היא ללא תכלית ואין היא מביאה הישגים משמעותיים, נסוגו העיראקים בחזרה לשטחם.

עד כאן על היכולת ההתקפית, ועתה כמה מלים על היכולת ההגנתית. מאז 1981 נמצא הצבא העיראקי במגננה ומשתדל לשמור על קיום הכוח. אינני זוכר אף מקרה שכוח גדול שלהם הושמד לחלוטין. העיקרון של קיום הכוח ושמירתו בא לידי ביטוי בהסגת הכוח, כשהיה במצב קשה, על-מנת שהוא לא יושמד לחלוטין.

ועתה על מאפיינים אחדים של ההגנה העיראקית: בתחילה פנו העיראקים למערכים מבוצרים, שאיישו על-ידי שריון ועוצבות ממוכנות, כאשר הקו הקדמי מוחזק על-ידי חיל רגלים ואילו השריון נמצא בעתודה להתקפות-נגד. חיל הרגלים נתמך על-ידי טנקים צמורים לחיל רגלים. הטנקים מוגנים על-ידי מוצבי טנקים, סוללות עפר, סוללות לירי טנקים. ההתבצרות רצופה ונשענת על מכשול מים בכל מקום שבו הרבר אפשרי, כולל מכשולים מלאכותיים. מערכי הגנה, שכנויים לעומק רב — 15 ולפעמים 20 ק"מ, עם שלושה דרגים. עוצבות השריון מרוכזות להתקפות נגר. ניירות מרשימה מאוד בעזרת יחידות תובלה. יש סברה כי לרשותם 2,000 מובילים כבדים, ואפילו הרבה יותר מזה. חלק מהמובילים האלה נמצאים תחת פיקוד מפקדות הגייסות בשדה. אפשר לנייד מהר מאוד את הכוחות. לדוגמה, מקרה שבו דיוויזיית שריון עיראקית נויידה תוך 24 שעות לצורך עתודה חזיתית למרחק של 200 ק"מ, או ניוד של עוצבות מעולות, אשר בעזרתן פותחים העיראקים משברים באזורים רחוקים. לתובלה העיראקית — גם האסטרטגית ובעיקר הטקטית — יש חלק גדול בשגרת ההגנה וכיכולת ההגנה של הצבא העיראקי.

נראה לי, כי הצבא העיראקי צריך לעניין אותנו קצת יותר מאשר הצבא האיראני. ברצוני להדגיש את השיפור ביכולת הלחימה שחלה אצל הצבא העיראקי. אחד השיפורים הוא תפעול חיל-האוויר לצורך סיור אווירי טקטי, כאשר מתרחשים הקרבות וכאשר הצבא העיראקי נמצא בהגנה. הוא היה פחות טוב בהתקפה. בימי קרב עיקריים, כאשר היתה התקפה איראנית רחבת היקף, הראה חיל האוויר העיראקי יכולת לקיים ביום אחר 300-500 גיחות של מטוסי קרב, ו-100-150 גיחות בימים כתיקונם. זה הרבה למדי, כשמדובר במלחמה הנמשכת שנים.

שיפור נוסף בתחום האווירי הוא אוויריית הצבא. למפקדות הגיס הוכפפו לָהִקִּים של מסוקי תקיפה ומסוקי תובלה, ובאחרונים משתמשים גם כמסוקי תקיפה. הושגה עליונות אווירית עיראקית ברורה, שנוצלה היטב בקרבות ההגנה. ישנן יריעות המצביעות על שימוש טוב במודיעין אווירי. בוצעו תקיפות בחומרי לחימה כימיים, ששוגרו ממטוסים.

הפקת הלקחים נמשכת כל הזמן: הניירות הטקטית באמצעות המובילים, שכבר צויינה לעיל; איגודי כוחות משימתיים מהירים; היו מקרים בהם צוּתו לריזיוזיית שריון, שהיתה בקרב, שלוש חטיבות חיל רגלים. כלומר, איגודי הכוחות וציוותי הכוחות נעשו בצורה גמישה מאוד ובכך הגיעו העיראקים למתן תשובות טקטיות בשדה הקרב לצרכים משתנים.

אפשר גם להצביע על איזון טוב יותר בין מרכיבי הכוח החיליים — חיל רגלים, שריון, נ"ט וכדומה. שיפור נוסף הוא שמקצועיות והצלחה בקרב הן היום המפתח העיקרי למינויים בכל הרמות. מפקדי

מלחמת איראן-עיראק

את כוחו לסכסוכים אחרים במזרח התיכון, קרי: בינינו לבין שכנינו. טכנית, אני מניח, זה נכון. אינני יודע איך תסתיים המלחמה, ואני נוטה להאמין, שהמלחמה לא תסתיים בדרך נעימה. במקרה כזה, נראה לי, שלא יוכלו להקטין את הצבא העיראקי, כפי שהיו רוצים להקטין והוא יישאר משועבד למפרץ הפרסי. המדינה העיראקית שיעבדה את עתידה, אולי לדרור, כתוצאה מהמלחמה הזו, שכרוכים בה אבדות, מאמץ לאומי, הקטנת הפיתוח, וכל הדברים שבוודאי עוד יעמדו עליהם בהמשך הדיונים.

אבל גם אם תסתיים המלחמה ויוקטן הצבא העיראקי, הרי הוא יוקטן לצבא שיהיה גדול יותר משהיה בעבר וגם טוב יותר במושגים כמותיים ואיכותיים.

אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

תודה רבה לתא"ל (מיל') דב תמרי.

היום אין זה כבר בגדר סוד, שישאל הגישה סיוע וייעוץ לכורדים במלחמתם בעיראק ממחצית שנות השישים ועד לתחילת שנות השבעים. הסיוע הזה של קהיליית הביטחון והמודיעין הישראלית התאפשר הודות להבנה ולקשרים שהיו לישראל עם שלטון השאה באיראן. הסיוע הזה דעך ופסק בשל סיבות שונות, לחץ אמריקני, ובסוף — נפילת השאה.

האומה הכורדית, שמונה למעלה מ-8 מיליון נפש ותפוצתה בין עיראק, איראן, תורכיה וסוריה, פרושה במרחבי ההתנגשות של מדינות אלה.

הכמיהה הכורדית לאוטונומיה מוצאת לה מדי פעם אפיקים חדשים. גם בהתנגשות העכשווית בין איראן לעיראק יש לה היבטים חשובים, טראגיים ומעניינים.

ועל כך נשמע מפיו של ד"ר אריה שמואלביץ, שהוא חוקר בכיר במרכז דיין ובחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה בתחומים של תורכיה ואיראן.

ד"ר שמואלביץ, בבקשה.

גדודים ומפקדי חטיבות של תחילת המלחמה הם מפקדי הדיוויזיות ומפקדי הגייסות של היום. בהגנה יש התבססות רבה יותר על תורת הלחימה הסובייטית. קשה להעריך עד כמה יש לכך השפעה ברורה על ניהול ההגנה, למרות שההגנה הסובייטית מצטיינת בשיטתיות והיא טובה לצבא שפועל במסות גדולות. השימוש בחומרי לחימה כימיים איננו רחב, והוא מוגבל רק למצבים, שבהם יחידות עיראקיות נמצאות ממש במשבר ובסכנת השמדה.

שני הצדדים לא הפעילו את חילות האוויר כך שיביאו להכרעה במלחמה. העיראקים לא השכילו לעשות זאת, ואילו חיל האוויר האיראני נחלש עוד לפני המלחמה, עם נפילת השאה. במהלך הזמן הצליחו העיראקים לתת ביטוי לכוח העמידה וליכולת האווירית שלהם. חיל האוויר העיראקי עתה הוא מרכיב חשוב מאוד בהגנה העיראקית, בעוד שחיל האוויר האיראני איננו מרכיב חשוב במתקפה האיראנית.

לסיכום, אצל שני הצדדים, אצל האיראנים בוודאי אך גם אצל העיראקים, טרם מוצו משאבי כוח-האדם. המדינות האלה נמצאות בתהליך של התאוששות אסטרטגית, במיצוי הפוטנציאל הלאומי ומיצוי מה שהשיגו בחוץ. אנחנו יודעים עד כמה קיבלו העיראקים סיוע מבחוץ בכסף ובציוד.

השוואה שטחית בין הצדדים לגבי עצמתם הצבאית, ומבלי להיכנס לשיקולים שאינם צבאיים, כמו אסטרטגיה או מדיניות, מראה שהצבא העיראקי חזק יותר ומנצל נכון יותר את מה שיש לו כיום, וכך הדבר גם לגבי היכולת שלו להתעצם בציוד צבאי מודרני. יכולנו לשאול את עצמנו, האם כתוצאה מזה יש לצבא העיראקי יכולת לחזור ולחקוף שנית בתוך איראן? מבחינה צבאית מצומצמת נדמה לי שכן. אבל אני סבור, שהאפשרות הזו תתגשם; זאת מכמה סיבות: מסופקני אם הנהגה צבאית, העומדת זה ארבע וחצי שנים במלחמה מסוג זה, תעז לחזור על מה שניסתה לעשות ב-1980, הגם שהצבא עתה חזק יותר משהיה ב-1980. סיבה שנייה — ההנהגה הצבאית וההנהגה הלאומית העיראקית מותשות מהמלחמה. סיבה שלישית — בכניסה מחודשת לתוך איראן יושגו הישגים חלקיים ושוב נכנסים העיראקים לאותו תהליך, שהתחילו בו לפני ארבע שנים וחצי. לכן, הצבא העיראקי, אף שהוא חזק יותר מהצבא האיראני, לא יכול לתרגם את הכוח הזה מעבר להמשך המגננה. אמנם הצבא העיראקי יוזם התקפות מקומיות וכן התקפות-נגד, אבל אלה באים כמענה להתקפות של הצבא האיראני ולצורכי ניהול המגננה בלבד.

להגנה העיראקית יש עצמה גדולה, וכן יש להדגיש את יכולת ההתאוששות האסטרטגית של הצבאות. מהצבא העיראקי כדאי לעשות השלכות לגבי צבאות, שהם בשכנותנו המיידית. מהניסיון עם שכנינו אנו יודעים, כי יכולת ההגנה וההתאוששות האסטרטגית הן גבוהות, וכן על כוח העמידה שהם מסוגלים להפיק מעצמם. טרם נאמרה המלה הסופית, הן במלחמות שלנו עם שכנינו והן במלחמה במפרץ הפרסי.

שאלה נוספת ואחרונה, שאגע בה, היא לגבי הצבא העיראקי שלאחר המלחמה. ישנם בינינו כאלה שאומרים כי אם תיגמר המלחמה, תיפתח האפשרות הפוטנציאלית לפני חלק מהצבא העיראקי להפנות

אריה שמואלביץ:

הכורדים ומלחמת איראן-עיראק

נושא הכורדים ומלחמת איראן-עיראק הוא מורכב ומסובך מאוד, והידיעות הזורמות הקשורות בו הן מעטות, מעורפלות ולעתים סותרות. לתסבוכת תורמת גם העובדה, שהכורדים מפולגים ומפורדים על רקע מאבקים ויריבויות מסורתיות. חלק ניכר מן הכורדים אדיש למעמד הפוליטי, ואילו החלק הפעיל חסר קו מוגדר וברור באשר לשאיפותיו הפוליטיות: יש מייעוט הדורש עצמאות; ישנן קבוצות הדורשות מסגרות אוטונומיות מדרגות שונות במסגרת המדינות הקיימות; יש המשתפים פעולה באופן מלא עם הממשלות הקיימות, ורואים עצמם אזרחים נאמנים של ארצם עד כדי לחימה נגד אחיהם המתמרדים. ובתוך כל הקלחת רבת הפלגים הזאת מתקיימים מאבקים אידיאולוגיים בנושאים פוליטיים-חברתיים-כלכליים, וכן בוחשות בה מדינות שונות המנצלות את הכוחות השונים לטובתן. דבר המוביל לפילוגים נוספים. גם העובדה, שתנועות ומפלגות כורדיות שונות מוכנות חדשות לבקרים להחליף את הסוסים ולשנות אוריינטציות, לרוב על בסיס אנטרסנטי, רק מחמירה את הפילוג.

מלחמת איראן-עיראק, אמנם הגבירה מצד אחד את התסבוכת והערפל הן במערכת היחסים שבין הכורדים לבין עצמם והן במערכת היחסים שלהם עם המשטרים היריבים באיראן ובעיראק, אולם מצד שני הבהירה כמה צדדים של המאבק הכורדי, כפי שנראה בהמשך. יש לציין, שחלק נכבד מן הכורדים אינו ממהר לשתף פעולה עם צד מסויים מן הצדדים הלוחמים. הוא מודע לכך שבסופו של דבר המנצח יפנה את כוחותיו נגד הכורדים כדי לשים קץ למאבקם, והמנוצח יטיל את אשמת המפלה עליהם ויפנה אף הוא את כוחותיו נגדם.

כורדיסטאן ערב המלחמה

בשתי המדינות גם יחד מתרחשות מרידות הכורדים התובעים מסגרת אוטונומית נרחבת, אך בעוד שבאיראן מקיף המאבק את כל שטחי כורדיסטאן, הרי בעיראק הוא מצומצם יותר ומתרכז בלוחמת הגרילה.

הכורדים באיראן שיתפו פעולה עם ח'ומייני וסייעו לו במאבקו נגד השאה, שנחשב בעיניהם כמי שבגר

לוחמים כורדים

רביעית, התנועה של שיח' עז אל-דין חוסיני. האיש הוא עאלם (מנהיג רתי) סוני, שנהפך תוך זמן קצר למנהיג פוליטי בעל השפעה, אם כי מעמדו כעאלם נשאר יציב. האם היה זה מענה כורדי-סוני לחיזמיני הפרסי-שיעי, היינו העמדת אישיות רתית-פוליטית-כורדית-סונית מול האישיות הרתית-פוליטית-שיעית של חיזמיני? על כך קשה לענות. על כל פנים משך אחריו עז אל-דין תומכים רבים ונהנה מיוקרה רבה, וכאשר התנועות והמפלגות התומכות באוטונומיה הקימו — על אף חילוקי הדעות העמוקים ביניהן — מועצה משותפת לניהול המאבק נגד חיזמיני הועמד שיח' עז אל-דין בראשה.

משטר חיזמיני העמיד מול הכורדים כמה יחידות צבא סדירות בהיקף של שתי דיוויזיות, שלא גילו להיטות רבה להילחם בכורדים, וכן כמה יחידות של משמר המהפיכה. אלו האחרונים גילו קנאות רבה במלחמתם בכורדים ודיכאו ביד ברזל את המרדנות, תוך ביצוע קפדני של הוראות המשטר. אליהן הצטרפו יחידות של הקבוצות הכורדיות שתמכו במשטר, ובראשן קבוצת המיעוט הכורדי-שיעי, המתרכז באיזור פרמאנשא. חיזמיני גם מיהר להעמיד מול שיח' עז אל-דין חוסיני עאלם כורדי-שיעי מאותו מיעוט ולטפח אותו כמנהיג פוליטי-דת. הלה הונחה לנסות למשוך כורדים שונים לצדו של המשטר על-ידי הדגשת הבסיס האיסלאמי ככוח מיוחד והבלעת האספקט האתני. בין הקבוצות התומכות בחיזמיני בלטו הברזאנים, וזה מביא אותנו לבחון את הכוחות בצד העיראקי.

בעיראק התקיימו פעולות גרילה מוגבלות נגד תהליך הערביזציה והבעת-יזציה של האזור הכורדי העיראקי, תהליך שהוצא לפועל באופן שיטתי על-ידי משטר של צדאם חוסיין. מהפיכת חיזמיני, הישגיהם של הכורדים האיראנים בשלבים הראשונים של המהפיכה, ויותר מאוחר מעורבותו של משטר חיזמיני בענייני כורדיסטאן העיראקית, כל אלה הגבירו את מאבקם של הכורדים נגד המשטר, וחזרה ונשנתה הדרישה לאוטונומיה נרחבת. מעורבותו של משטר חיזמיני היווה, לדעת העיראקים, הפרה ברורה של הסכם 1975 ושימש אחד הגורמים להכרזת המלחמה על איראן.

מי היו הכוחות שפעלו בעיראק? ראשית, פלגי המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטאן העיראקית, שהיתה שנים רבות בהנהגת מולא מוצטפא ברזאני. פלג ראשון הוא המפלגה הדמוקרטית הכורדית — ההנהגה הזמנית בראשות מסעוד נאך-ריס, בניו של מולא מוצטפא ברזאני, שנפטר במרץ 1979. חלק מתומכי הפלג הזה ישב עדיין באיראן וחלק אחר החל לפעול נגד המשטר בעיראק. ההנהגה שיתפה פעולה באופן הדוק עם משטר חיזמיני, סיעה לו במאבקו נגד המורדים הכורדים בארצו ונסתייעה בו במאבקה נגד משטר צדאם חוסיין בתוך עיראק. פלג שני, המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת של כורדיסטאן בהנהגת מחמוד עת'מאן, הצטרף אף הוא למאבק נגד צדאם חוסיין, לעתים, תוך שיתוף פעולה עם הפלג של הברזאנים, לעתים עם קבוצות ותנועות אחרות. פלג נוסף, שפרש עוד בשנות השישים והתפתח למפלגה בעלת בסיס נרחב בקרב הכורדים, הוא הפלג של ג'לאל טאלפאני, שנקרא — האיחוד הפטריוטי של כורדיסטאן. ערב פרוץ מלחמת איראן-עיראק הוא היה קשור עם סוריה, וסיפקה לו נשק, מזון וכספים, ובכך סייעה לו במאבקו נגד צדאם חוסיין והפלגים הכורדיים האחרים.

בעניינים; זאת לאחר שחתם על הסכם אלג'יר ב-1975 והפקיר את אחיהם בעיראק לחסדי משטרו של צדאם חוסיין. הם קיוו, כי שיתוף פעולה זה יאפשר להם לדרוש אוטונומיה מלאה תוך שמירה על יחסים הדוקים עם המשטר החדש. למעשה, הם ניצלו את התווה וכוונו ששרר במדינה עד עליית חיזמיני כדי להקים את המשטר האוטונומי באזורי מושבם בצפון-מערב איראן עוד לפני שקיבלו את הסכמת חיזמיני. עד מהרה התברר לכורדים, כי שאיפתם לאוטונומיה עומדת בניגוד מוחלט לתפיסת עולמו של חיזמיני בדבר אומה איסלאמית אחת ללא כל חלוקה אתנית. העלאת תביעות לאוטונומיה על בסיס אתני נחשבה בעיניו כניסיון לערער את יציבותו של משטר האיסלאם, ומי שמעלה את התביעות — כאויב האיסלאם. אמנם בתחילת 1979 נפתח מו"מ בין ממשלת חיזמיני לבין קבוצות כורדיות בנושא האוטונומיה, אך עד מהרה התברר לכורדים, כי המו"מ נערך כדי להרוויח זמן ולאפשר למשטר להתארגן ולהתבסס, וכי ההתנגשות היא בלתי נמנעת.

ואמנם כבר במחצית השנייה של שנת 1979 החל המאבק המזויין בין איראן ועיראק, מאבק הנמשך עד היום. היו בו עליות ומורדות וניסיונות הידברות, שהיו, ללא ספק, קשורים בהתפתחויות בחזית המלחמה. בעיני חיזמיני נחשבו מנהיגי המורדים הכורדים כבני השטן, קומוניסטים, עוכרי האיסלאם ומשתפי פעולה עם ארצות-הברית, ישראל, ברית-המועצות ועיראק. הוא חזר ודרגיש שאין בעיה כורדית — יש בעיה של קומוניזם וכיטול האיסלאם בכורדיסטאן.

מי היו הכוחות הכורדיים, שלחמו למען אוטונומיה ונגד חיזמיני?

ראשית, המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטאן האיראנית בהנהגת עבר אל-רחמן קאסקלו, שחזר מגלות ערב מהפיכת חיזמיני. קשת הדעות וההשקפות בקרב הנהגת המפלגה היתה רחבה, אך בלטה בגיבושה הקבוצה בעלת האוריינטציה השמאלית-מרכסיסטית, ששמרה על קשרים עם מפלגה "התורה" הקומוניסטית ועם ברית-המועצות. הסיסמה של המפלגה היתה "דמוקרטיה לאיראן, אוטונומיה לכורדיסטאן"; וביתר פירוט: הממשלה המרכזית תטפל בענייני צבא, ביטחון, חוץ וכספים. ותניח לנו את השליטה במדיניות הפנים וכמינהל המקומי. המפלגה ניהלה תחילה מו"מ עם ממשלת חיזמיני, ורק כאשר הוא נכשל פנתה למאבק מזויין.

שנית, לא פחות חשובה היא ה"קומאלה", הארגון המהפכני של פועלי כורדיסטאן — מפלגה מרכסיסטית שפרשה מן המפלגה הדמוקרטית, התנגדה לכל קשר עם מוסקבה, ותקופה מסוימת אף התקרבה לסין ולמאואיזם. בספטמבר 1983 עברה המפלגה מהפיכה ארגונית, שעיצבה אותה כמפלגה קומוניסטית עם ועד מרכזי ומוכיר כללי; שמה של המפלגה שונה והיא נקראה: המפלגה הקומוניסטית של איראן בכורדיסטאן — קומאלה. המפלגה נאבקה מלכתחילה במשטר חיזמיני.

שלישית, הענף הכורדי של תנועת פראיאן ח'לק המרכסיסטית החילונית, שהיו לו מרכזים פעילים בכמה מערי כורדיסטאן. התנועה תמכה באוטונומיה לקבוצות האתניות באיראן, ועד מהרה נכנסה לעימות עם משטר חיזמיני.

סלחמת איראן-עיראק

אולם על אף חולשתם היוו הכורדים מטרד למשטרים באיראן ובעיראק בעת המלחמה, והללו נאלצו להשאיר בשטח את הכוחות שהיו בו לפני פרוץ המלחמה, כדי להמשיך במסעות הריכוז. לפי עדויות שונות מנו הכוחות הללו בכל ארץ 60-70 אלף איש, חלקם נמנים עם כוחות הצבא הסדיר, חלקם עם יחידות המשמר המהפכני באיראן והצבא העממי בעיראק. הכוחות הסתייעו בכל ארץ בכורדים המקומיים התומכים במשטר, או בכורדים מן הארץ השנייה, שהם בני-ברית של המשטר.

התפתחויות מרכזיות במהלך המלחמה

המאבק העיקש של המורדים הכורדים באיראן, ששיתפו פעולה עם כוחות אופוזיציוניים אחרים, ונכונותם לשותף פעולה עם האוייב העיראקי הפולש לאיראן, כל אלה הגבירו את נחישותה של ממשלת ח'ומייני לרכא את המרידה הכורדית ביד קשה ולהמשיך להחזיק כוחות צבא בהרי כורדיסטאן במידת הצורך. ממשלת ח'ומייני לא יכלה להרשות לעצמה הישג כלשהו של הכורדים, כי הרבר עלול היה לפתוח פתח לתביעות מצד מיעוטים אתניים ודתיים אחרים באיראן, שהם רבים, כידוע. הכוחות האיראניים נעו מעיר לעיר ומכפר לכפר, תוך מלחמה מתמדת ואכזרית, כך שלקראת אמצע שנת 1983 כבר ניתן היה לומר שכוחות הממשלה הצליחו להשתלט על רוב שטחי הכורדים, לנתק את הקשר של המורדים הכורדים עם עיראק ולגרום למורדים קשיים חמורים בהשגת נשק, תחמושת, דלק, תרופות, ואף מזון. כן ארגנו ללא קושי, כוחות צבא גדולים באזור הכורדי לשם פתיחת חזית נוספת נגד עיראק בצפון. מקורות כורדיים באיראן הודו, שיכולת הלחימה של צבא ח'ומייני, כולל משמר המהפיכה, בקיץ 1982 — אביב 1983 היתה בעלת רמה מקצועית טובה לאין ערוך מאשר זו שהופגנה במסעות הלחימה נגדם בשנים 1979/80 ו-1980/81.

באותה תקופה קיבל המאבק הכורדי בכורדיסטאן העיראקית ממדים של התקוממות עממית, וממשלת צדאם חוסיין נאלצה, לפי ידיעות שונות, להעביר כוחות צבא נוספים לאזור הכורדי, זאת דווקא בזמן שנחלה מפלות בחזית האיראנית וכאשר סוריה הגבירה את חתריתה. אמנם היתה לממשלת עיראק שליטה בנקודות מפתח ברחבי האזור הכורדי, אך המתקפה האיראנית נגד הכורדים ובעיקר הצלחותיה הגבירו, כנראה, את חששותיה של ממשלת עיראק שמא הופעת האיראנים באזור תעמיק את הפעילות המרדנית בקרב הכורדים. זאת ועוד, נתעוררו חששות מפני מצב בו יילחץ הצבא העיראקי בצפון מצד אחד על-ידי האיראנים ומצד שני על-ידי הכורדים. השלטונות העיראקיים החלו לגשש, אם ניתן לפתוח במו"מ עם חלק מהכורדים על מנת לקדם פני לחץ אפשרי, ברצותם לגרום בכך לפילוגים נוספים בקרב הכורדים. אולם עד אשר יימצא הגורם הכורדי המרדני, שיהיה מוכן להיכנס למו"מ, נאלצה עיראק לקרוא לעזרת תורכיה, כי המורדים סיכנו את דרכי המסחר עם תורכיה וממנה עם אירופה, ואת צינור הנפט העיראקי-תורכי, שהוא המוצא היחיד של הנפט העיראקי לחו"ל. עיראק לא היתה בטוחה, כנראה, שתוכל להגן לבדה עליהם מפני המורדים. הן המסחר והן צינור הנפט היו חשובים מאד גם לתורכיה, אך יש לציין גורם חשוב נוסף עבורה: כורדיסטאן העיראקית, בחלקיה הנתונים לשלטון כורדי עויין למשטר, נהפכה למקום מקלט והתארגנות לקבוצות מחתרת תורכיות-

מול אלה העמיד המשטר העיראקי כוחות צבא סדירים בהיקף של שלוש דיוויזיות, יחידות של הצבא העממי, שחלקן מורכבות מכורדים תומכי המשטר; כן העמיד לוחמים מארגונים פוליטיים כורדיים, שתמכו במשטר ולחמו בברזאנים ובמורדים האחרים, כמו המפלגה המהפכנית הכורדית, או הפלג הבעת'יסטי של המפלגה הדמוקרטית בהנהגתו של האשם חסן אל-עקראוי.

עם פרוץ מלחמת איראן-עיראק כבר התנהלה מלחמה בין כוחות הממשלה לבין המורדים הכורדים בכורדיסטאן העיראקית ובעיקר בכורדיסטאן האיראנית. באיראן ניהלה הממשלה מסע דיכוי נגד המורדים, ובעיראק ננקטו צעדי הרתעה בדמות פעולות עונשין והוצאות להורג. בשתי הארצות נראה היה למשטרים בתחילה שהמלחמה תמתן אולי את המורדים הכורדים, במיוחד את אלה הדוגלים באוטונומיה במסגרת המדינות הקיימות; אלה בוודאי לא יהיו מעוניינים במפלת מדינתם ובשינויי גבולות בעקבות המלחמה. אולם הכורדים בעלי שאיפות האוטונומיה קיוו, שדווקא עתה, כאשר עיקר צבאותיהן של שתי המדינות מרוכזים בחזית, ניתן יהיה ביתר קלות להשיג את האוטונומיה, אולי אף ללא שפיכות דמים, אך גם על-ידי הגברת הפעילות האלימה, אם יש צורך בכך.

קביעת העמדה ביחס למלחמה שוב יצרה פילוג בקרב הכורדים, פילוג שהיווה אולי את אחד הגורמים המרכזיים לאי יכולתם לנצל את המלחמה לטובתם. באיראן התפלגה המפלגה הדמוקרטית. חלק, בהנהגת קאסמלו, המשיך במאבק נגד משטר ח'ומייני תוך ניסיון לבחון גם את אפשרות ההידברות; אך במהרה עבר למלחמה, כשהוא נעזר בעיראק ובמיוחד בתנועת המג'אהדין ח'לק — האופוזיציה הדתית-מרקסיסטית למשטר של ח'ומייני. חלק אחר, שהיה מקורב למפלגת "התודה" ולברית-המועצות, סירב להמשיך במאבק כל זמן שנמשכת המלחמה עם עיראק. הקומאלה המשיכה במאבק האלים אך סירבה לשותף פעולה עם כוחות כורדיים אחרים, פרט לפלג קטן של הענף הכורדי בתנועה פדאיאן ח'לק, שהחליט להמשיך את המאבק המזויין. רוב חברי הענף הכורדי של פדאיאן ח'לק נטשו את המאבק, כמו המפלגה האם, ועברו למחנהו של ח'ומייני לסייע לו במלחמתו נגד עיראק.

גם בין הפלגים הכורדיים השונים בעיראק לא חלה כל התקרבות. להיפך, היחסים התחדדו על רקע הקמת גושים אופוזיציוניים למשטר, המתחרים זה בזה, ועל רקע שיתוף פעולה עם המשטרים האיראני או העיראקי. המפלגה הדמוקרטית בהנהגת הברזאנים, שהידקה את קשריה עם משטר ח'ומייני וסייעה לו בדיכוי המרידות הכורדיות בארצו, עברה לפעילות מקפת יותר בכורדיסטאן העיראקית, ואירגנה חזית משותפת (החזית העיראקית הדמוקרטית) עם תנועות אופוזיציוניות לא-כורדיות מקרב הקומוניסטים והערבים השיעים. כמו כן היא הפעילה תחנת רדיו חשאית מאיראן, שתקפה, בין השאר, את הפלגים הכורדיים האחרים. מפלגת האיחוד הפטריוטי של כורדיסטאן, בהנהגת טאלבאני, אירגנה אף היא חזית משותפת (החזית הפטריוטית-לאומית-דמוקרטית) עם כוחות אופוזיציוניים לא-כורדיים בחסותה של סוריה, הפעילה תחנת שידור משלה, ושיתפה פעולה עם הכוחות הכורדיים, שפעלו נגד ח'ומייני מול האוייב המשותף — הברזאנים. לא רק המאבק הפנימי בין הכוחות המורדים הכורדיים בכל ארץ בנפרד החליש את הכורדים, אלא גם המאבק בין קבוצות כורדיות עיראקיות לבין קבוצות כורדיות איראניות על רקע של שיתוף פעולה עם הממשלה האיראנית מחד גיסא והממשלה העיראקית מאידך גיסא.

כורדיות, שנמלטו מתורכיה, ולקבוצות מיליטנטיות ארמניות, שנאלצו לברוח מלבנון לאחר כניסת צה"ל לשם. בסוף חודש מאי 1983 נכנסו כוחות צבא תורכיים לאזור הכורדי, ולפי דיווחים שונים, לעתים סותרים, נראה שפעלו הן לחיסול קני המחתרות התורכיות-כורדיות והארמניות והן נגד המורדים הכורדים העיראקים; זאת כדי להבטיח את חידוש השימוש בדרכי המסחר ולהגן על צינור הנפט.

ממשלת איראן וח'ומייני גינו את המעורבות התורכית, בראותם בה ניסיון למנוע מהם מלהגיע לצינור הנפט ובכך לפגוע במקור ההכנסה העיקרי היחיד שנותר עדיין לעיראק, וכן ניסיון לחסל את המורדים הכורדים בהנהגת הברזאנים התומכים באיראן ומשתפים איתה פעולה נגד משטר צדאם חוסיין (אם כי הפגיעה היתה, למעשה, לא רק בברזאנים אלא גם בלוחמי האיחוד הפטריוטי של טאלבאני שפעלו קרוב לגבול התורכי). איראן הידקה עוד יותר את שיתוף הפעולה עם הברזאנים ובסיועם פתחה פעמיים במתקפה גדולה נגד העיראקים באזור הכורדי. הראשונה – ביולי 1983 באזור חג' עמראן, והשנייה – באוקטובר אותה שנה דרומה יותר, באזור פנג'וין. בשתי המתקפות השתתף כוח של כמה אלפי לוחמים כורדים מן הפלג הברזאני הן ככוח לוחם והן ככוח המשמש מורה דרך באזורים ההרריים הקשים לתנועה ולהתמצאות. בשתי מתקפות אלה, שנכלמו על-ידי הצבא העיראקי בעזרת כורדים בעלי בריתם ושימוש בנשק כימי, רצו כנראה האיראנים מצד אחד לבסס את בעלי בריתם הברזאנים באזור שבו מרוכזים מאחזיהם ולפתוח צירי תנועה ישירים מאיראן למאחזים הללו, ולכן באה ההתקפה באזור חג' עמראן; מצד שני ביקשו האיראנים להכות במתנגדי הברזאנים, לוחמי האיחוד הפטריוטי, ולכן באה המתקפה באזור פנג'וין, אזור המאחזים של תומכי טאלבאני. כמו כן רצו האיראנים להכות במרכזי כורדים מתנגדי המשטר, שברחו מאיראן והקימו מחנות על אדמת עיראק לאורך הגבול. ואמנם כטרם נכלמו על-ידי הצבא העיראקי הצליחו הכוחות האיראניים להרוס כמה מחנות כאלה, שבהם נמצאו מפקדות של המפלגה הדמוקרטית של קאסמלו ומרכזי אספקה של מזון, תרופות, וציוד צבאי עבור לוחמי אותה מפלגה. במתקפה זו הצליחה איראן להדק עוד יותר את ההסגר על הכוחות של קאסמלו באיראן.

האם היתה לאיראנים כוונה להגיע לשדות הנפט ולפגוע בצינור הנפט העיראקי-תורכי? על כך קשה לענות, כי מצד אחד הודיעה איראן לתורכיה שהיא תדאג לצרכיה בתחום אספקת הנפט אם ייפגע הצינור; מצד שני חזרה והודיעה שאין כוונתה לפגוע בצינור הנפט מכיוון שהאנטרסים של תורכיה יקרים לה מאד, ולא יעלה כלל על דעתה לסכן אותם. מתוך ההתפתחויות, שחלו במהלך שנת 1984 ביחסים שבין איראן לבין תורכיה בנושא הכורדים, ניתן להניח, כי האיראנים כמו העיראקים היו מעוניינים בשיתוף פעולה עם התורכים בנושא. ואכן, בצד ההסכם העיראקי-תורכי (המאפשר לתורכיה להיכנס עם כוחות צבא לאזור כורדיסטאן העיראקית במקרה של רדיפה אחרי מורדים תורכים-כורדים, או במקרה שצריך למנוע התארגנות כורדית-ארמנית שם) נוסף בסוף 1984 הסכם איראני-תורכי לשיתוף פעולה במאבק נגד כוחות גרילה כורדיים באזור הגבול בין שתי המדינות.

על אף בלימת המתקפות האיראניות ועל אף ההצהרות האיראניות שאין כוונה לפגוע במוצא הנפט, נראה שיש להניח שכוונה זו היתה לא פחות מכוונה להגן על צינור הנפט ולקבוצות מיליטנטיות ארמניות, שנאלצו לברוח מלבנון לאחר כניסת צה"ל לשם. בסוף חודש מאי 1983 נכנסו כוחות צבא תורכיים לאזור הכורדי, ולפי דיווחים שונים, לעתים סותרים, נראה שפעלו הן לחיסול קני המחתרות התורכיות-כורדיות והארמניות והן נגד המורדים הכורדים העיראקים; זאת כדי להבטיח את חידוש השימוש בדרכי המסחר ולהגן על צינור הנפט.

ממשלת איראן וח'ומייני גינו את המעורבות התורכית, בראותם בה ניסיון למנוע מהם מלהגיע לצינור הנפט ובכך לפגוע במקור ההכנסה העיקרי היחיד שנותר עדיין לעיראק, וכן ניסיון לחסל את המורדים הכורדים בהנהגת הברזאנים התומכים באיראן ומשתפים איתה פעולה נגד משטר צדאם חוסיין (אם כי הפגיעה היתה, למעשה, לא רק בברזאנים אלא גם בלוחמי האיחוד הפטריוטי של טאלבאני שפעלו קרוב לגבול התורכי). איראן הידקה עוד יותר את שיתוף הפעולה עם הברזאנים ובסיועם פתחה פעמיים במתקפה גדולה נגד העיראקים באזור הכורדי. הראשונה – ביולי 1983 באזור חג' עמראן, והשנייה – באוקטובר אותה שנה דרומה יותר, באזור פנג'וין. בשתי המתקפות השתתף כוח של כמה אלפי לוחמים כורדים מן הפלג הברזאני הן ככוח לוחם והן ככוח המשמש מורה דרך באזורים ההרריים הקשים לתנועה ולהתמצאות. בשתי מתקפות אלה, שנכלמו על-ידי הצבא העיראקי בעזרת כורדים בעלי בריתם ושימוש בנשק כימי, רצו כנראה האיראנים מצד אחד לבסס את בעלי בריתם הברזאנים באזור שבו מרוכזים מאחזיהם ולפתוח צירי תנועה ישירים מאיראן למאחזים הללו, ולכן באה ההתקפה באזור חג' עמראן; מצד שני ביקשו האיראנים להכות במתנגדי הברזאנים, לוחמי האיחוד הפטריוטי, ולכן באה המתקפה באזור פנג'וין, אזור המאחזים של תומכי טאלבאני. כמו כן רצו האיראנים להכות במרכזי כורדים מתנגדי המשטר, שברחו מאיראן והקימו מחנות על אדמת עיראק לאורך הגבול. ואמנם כטרם נכלמו על-ידי הצבא העיראקי הצליחו הכוחות האיראניים להרוס כמה מחנות כאלה, שבהם נמצאו מפקדות של המפלגה הדמוקרטית של קאסמלו ומרכזי אספקה של מזון, תרופות, וציוד צבאי עבור לוחמי אותה מפלגה. במתקפה זו הצליחה איראן להדק עוד יותר את ההסגר על הכוחות של קאסמלו באיראן.

על אף בלימת המתקפות האיראניות ועל אף ההצהרות האיראניות שאין כוונה לפגוע במוצא הנפט,

עבור טאלבאני האופורטוניסט היתה זו תפנית בֶּתָה. הופעל עליו לחץ מארבעה צדדים באזור שבו התמקם: מצד איראן (ההתקפה בפנג'וין); הברזאנים מצפון; הצבא העיראקי ותומכיו הכורדים ממערב, שהשתדלו להרחיקו משדות הנפט; ויחידות הצבא התורכי שהיו פעילות בקיץ 1983 בהגנת קווי המסחר וקו צינור הנפט. כמו כן היה טאלבאני מאוכזב מיכולתן של הקבוצות האופוזיציוניות הלא-כורדיות, השותפות עמו בחזית אחת, לסייע לו במאבקו בעיראקים. טאלבאני חיפש, למעשה, דרך לשחרר עצמו מלחץ כוחות הממשלה העיראקית ובעקבותיהם מלחץ היחידות התורכיות והברזאנים. הוא גם חשב, כנראה, שיוכל להשיג מן הממשלה ויתורים מרחיקי לכת, בהאמינו כי מעמדה של הממשלה באזור הכורדי נחלש מאד. בהשגת ויתורים מרחיקי לכת קיווה טאלבאני לשפר את מעמדו ויוקרתו בקרב הכורדים. הוא לא האמין, אמנם, שהסדרים עם הממשלה יחזיקו מעמד לאורך זמן, אך זאת היתה בשבילו הזדמנות להפגין את עצמאותו ועצמאות מפלגתו. הוא ביקש להוכיח כי איננו תלוי בסוריה או בכל מדינה אחרת, או בבעלי בריתו – תנועות האופוזיציה האחרות, וכי יש למפלגתו תמיכה רחבה בקרב האוכלוסייה הכורדית בעיראק. על הביקורת, שהוטחה נגדו עקב המו"מ שפתח עם ממשלת צדאם חוסיין, השיב, שתנועתו לא לחמה כל השנים כדי שתוקם רפובליקה איסלאמית בכורדיסטאן.

כתוצאה מהגישושים ומהמגעים נחתם הסכם הפסקת אש בדצמבר 1983 בין האיחוד הפטריוטי לבין ממשלת עיראק, והחל מו"מ ארוך ומייגע על עתידו האוטונומי של האזור הכורדי העיראקי וגבולותיו. עיקר תביעותיו של טאלבאני היו: הקמת כוח כורדי בן 40,000 חיילים, שישתתף במלחמה נגד איראן; חידוש הזכויות הדמוקרטיות במדינה וצירוף קומוניסטים ופונדמנטליסטים לממשלה; אוטונומיה נרחבת לאזור הכורדי, שיכלול את כרכוך, עם קיום בחירות חופשיות והקצאת 30% מתקציב המדינה לאזור האוטונומי; חנינה כללית. המו"מ איפשר לממשלה להוציא כמה כוחות מן האזור הכורדי, אך גם להתארגן למקרה שהמו"מ ייכשל. גם הכורדים אנשי טאלבאני ניצלו את ההפוגה להתארגנות ולהתבססות בכמה מרכזים באזור הכורדי, אך, למעשה, נחלשה המפלגה במידה מסיימת, כי חלק מתומכיה פרש ממנה בגלל הסכם הפסקת האש והנכונות להיכנס למו"מ עם ממשלת צדאם חוסיין. המו"מ נסתיים בכישלון בסוף 1984, כנראה על רקע התנגדות חריפה בתוך מפלגת הבעת' לתביעות

מלחמת איראן-עיראק

להשגת העצמאות בעיראק ואחר-כך באיראן. אולם אף פלג אחד לא היה מוכן להיענות לפניה זאת.

ה. אבל דווקא בתקופה זאת של מלחמת איראן-עיראק, החלו להתגבש ולהתחזק מסגרות בעלות בסיס אידיאולוגי, בסיס פוליטי-לאומי עם בשורות כלכליות-חברתיות חדשות, יותר מאשר בעלות בסיס שבטי. ייתכן שהיה זה מתוך מטרה לנסות וליצור מכנה משותף חדש שישים קץ לידיבויות השבטיות המסורתיות ולפילוגים הרבים. הערכות שונות טוענות, כי על רקע נטייה זאת נחלשה המפלגה הדמוקרטית של הברזאנים וחלק ניכר מתומכיה עזב אותה, לא רק בגלל שיתוף הפעולה שלה עם ח'ומייני, שרוב הכורדים בעיראק אינם רוצים לראותו בארצם, אלא גם בגלל שהמשיכה להתבסס על שבט הברזאנים וגורריו. לעומת זאת זכתה החזית הפטריוטית של טאלבאני עם מצעה האידיאולוגי-לאומי להרחבת מספר תומכיה, הגם שהפופולריות שלה נפגעה במקצת בגלל שגאותה להיכנס למר"מ עם הממשלה. גם באיראן מסתמנת אותה תופעה ואחת הדוגמאות הינה התקבלותו של שיח' עז אל-דין חוסייני כמנהיג פוליטי-לאומי בקרב חלק ניכר מן האוכלוסיה הכורדית שם. אולם עלי להרגיש שאלו הן רק התחלות של תהליך זה והדרך לאיחוד לאומי עדיין ארוכה ומלאה מכשולים.

אלוף (מיל') רחבעם זאבי:

תודה לד"ר שמואלביץ.

לפני שנסיים את המושב השני, אני מבקש לשתף אתכם כמוקירי זכרו של דוד בברכים הבאים. האלוף יריב הזכיר בדברי האזכרה לדודו בפתיחת המושב הראשון הבוקר את העוול שגרמה לו ועדת אגרנט.

רב-אלוף חיים לסקוב ז"ל, שהיה חבר בוועדת אגרנט, אמר לי בהיותו על ערש דווי בערוב ימיו, אבל כשרעתו צלולה ובהירה, כי אמנם לאחר שנים ובראיה לאחור הוא מזדהה עם מסקנות הוועדה במרבית הנושאים שהיא בדקה והמליצה לגביהם את המלצותיה, אך במספר נושאים יש לו מחשבה שנייה ושונה. הוא לא פירט באלו נושאים. וכששאלתי את הטלת האחריות כולה לגבי המחל על כתפיו הבלעדיות של דודו ז"ל, עם כל המשתמע מכך, האם הטלת אחריות זו כלולה בנושאים שהוא מתחרט עליהם, הוא השיב שאכן כך.

באותו לילה נפרדתי מחיים לסקוב ליד מיטתו בבית-החולים תל-השומר, כאשר עיני שנינו לחות. יחי זכרם — של שניהם — ברוך.

הכורדים בנושא החזרת הזכויות הדמוקרטיות, ייצוג לכורדים ולמפלגות אחרות באסיפה הלאומית לצד נציגי הבעת' והתביעה לצרף את כרכוך לאזור האוטונומי. אי לכך חודשה המערכה בין הממשלה לבין האיחוד הפטריוטי, כאשר הכורדים מנסים שוב לאחר את שורותיהם ולהסתייע בבעלי-ברית ותיקים, כמו סוריה.

ממשלת איראן ניסתה אף היא להגיע להסכם עם הכורדים ולסיים שש שנות מלחמה. המר"מ התנהל בחשאי, ללא הפסקת אש, כנראה עם המפלגה הדמוקרטית של קאסמלו. נמסר שקאסמלו התנגד להפסקת אש, אלא לאחר שיושג הסכם ממשי וזאת כדי לבחון, בין השאר, אם ממשלת איראן אכן רוצה בכנות בהסדר, או רק מעוניינת להרוויח זמן. נראה שממשלת איראן פנתה למר"מ כדי לאפשר לה להעביר את עשרות אלפי החיילים הרתוקים לאזור הכורדי לחזית נגד עיראק, עקב הקשיים לגייס חיילים חדשים למלא את מקומם של עשרות האלפים שנפלו במתקפות השונות. השיחות נקטעו, כאשר התבררה לקאסמלו כוונתה האמיתית של הממשלה.

מסקנות

א. נראה אם כן שכורדיסטאן לא היוותה גורם מרכזי במלחמת איראן-עיראק אלא מטרד, שהיה אולי חמור יותר לגבי עיראק מאשר לגבי איראן. מטרד זה אילץ את שתי הממשלות היריבות להחזיק כוחות צבא בעלי ניסיון קרבי ורמת לחימה טובה בסדר גודל של 60-70 אלף איש בשטח הכורדי. קשה לרעת, אם העברת כוחות אלה לחזית היתה משנה את מאזן הכוחות בין שני הצדדים הלוחמים.

ב. שתי הממשלות נאלצו להכניס גורם נוסף למאבקן נגד הכורדים, הן פנו לתורכיה לסייע להן במלחמתם נגד כוחות הגרילה הכורדיים.

ג. על אף המרידות המשיכו שתי הממשלות לשלוט בשטח הכורדי. איראן אף ניסתה לפתוח בשתי מתקפות צבאיות גדולות נגד עיראק בצפון, אותן הצליחה עיראק לבלום, כנראה, בעזרת שימוש בנשק כימי.

ד. הכורדים הוכיחו שוב, כי הם מפולגים ומפוררים, ואינם מסוגלים להתאחד ולנצל את המלחמה להשגת מטרותיהם. הפילוג איפשר לממשלות איראן ועיראק לבלום ואף לדכא את מריבות הכורדים אם כי לא לשים להן קץ. על אף היותן עסוקות במלחמה. לכורדים היתה אפשרות לשבת מן הצד ולתת לשני הצדדים להקזי את דמם, ובכך העת, כאשר שני הצדדים ייחלשו, להתאחד ולהיאבק אם לא לעצמאות לפחות לאוטונומיה נרחבת. באירופה המערבית פעילה ועדת הפעולה הכורדית, אשר תומכת בהשגת עצמאות, והיא ניסתה לשכנע את הפלגים השונים באיראן ובעיראק לאמץ את האפשרות הזאת: להימנע מכל התנגשות עם השלטונות, אלא במקרים קיצוניים של פעולות איבה נגדם, לנצל את העובדה ששתי הממשלות עסוקות במלחמה כדי ללכד את השורות ולהתארגן למאבק המכריע, ובהזדמנות האפשרית הראשונה לפעול בכוח מאוחד.

מושב שלישי

אבקש לפתוח את המושב השלישי של יום העיון, שיוקדש לבריקת ההשלכות של המלחמה על המצב הפנימי והמשטר בשתי המדינות היריבות.

אנו נפתח בבדיקת המצב באיראן, והמרצה הראשון שלנו הוא מר מנשה אמיר, פרשן רשות השידור לענייני איראן, בבקשה.

מנשה אמיר:

השלכות מלחמת איראן-עיראק על המצב הפנימי באיראן

כ־250 אלף הרוגים, קרוב לחצי מיליון פצועים ונכים, למעלה משני מיליון עקורים והפסדים כלכליים הנאמרים במיליארדי דולרים — אלה הם האכזרות והנזקים המשוערים של איראן במלחמה הנמשכת 55 חודשים; ובכל זאת ממשיכה להדהר עדיין ברחבי המדינה הסיסמה 'ג'ג, ג'ג, תא פִּירוֹזִי' (מלחמה, מלחמה עד הניצחון).

מה מדרבן את האיראנים להמשיך בדרכות כה רבה במלחמה ולדחות את כל ניסיונות הפיוס? מה הם מניעיו האידאולוגיים של המשטר? מה מידת היענות העם? מה כושרו הכלכלי של השלטון ומה מידת חוסנו החברתי וליכודו הפוליטי? — אלה הן אחרות מן השאלות שננסה לברר ולברוק.

בשלוש השנים האחרונות כחנה עיראק את האפשרויות שעמדו לרשותה כדי להביא לסיום המלחמה, לאחר שהתברר למנהיגיה שאין להם סיכוי לממש את המטרות שהציבו לעצמם. צבא עיראק נסוג מכל שטח איראן למעט מספר גבעות אסטרטגיות, וממשלת בגדד הודיעה על נכונותה לפתוח בשיחות שלום. כשרחתה איראן את ידו המושטת של צראם חוסיין והשיבה ריקם את פניהן של משלחות הפיוס ממדינות וארגונים שונים, החלה עיראק בהתקפות טילים על ערי איראן והפצצת ריכוזי האוכלוסייה בתקווה שתוכל לצנן את ההתלהבות המלחמתית של האיראנים ולערער את המשטר. ולאחר שפעולות אלו רק הביאו לליכוד השורות באיראן ושימשו אמצעי בידי המשטר להגביר את הגיוס לחזית, הודיעו העיראקים על הטלת מצוד ימי על נמלי איראן במפרץ הפרסי. בכך ביקשו לשחק את יצוא הנפט המממן את הוצאות המלחמה של איראן ולגרום בה למחסור במצרכי יסוד מיובאים. אולם מצור זה לא היה יעיל: יצוא הנפט נמשך ונמלי הדרום שוקקים פעילות למרות המשך התקפות אוויר עיראקיות נגד מכליות ואניות סוחר. גם חידוש השימוש בנשק כימי לא הרתיע את האיראנים.

דרישתו העיקרית של אייתוללה ח'ומייני לסיום המלחמה היתה ונשארה הפלת צדאם חוסיין מכס הנשיאות בבגדד, סילוק מפלגת הבעת' החילונית-סוציאליסטית והקמת משטר איסלאמי-שיעי בעיראק. דרישה זו אינה נובעת רק ממניעים טקטיים או משיקולים פנים-איראניים, אלא שורשיה נטועים עמוק באידאולוגיה הדתית של ח'ומייני הרואה ביצוא המהפיכה השיעית ערך עליון.

ערב-הסעודית וישראל — ומכאן עמידתו העקשנית של ח'ומייני על תנאיו להפלת משטר צדאם חוסיין בעיראק, התקפותיו הגלויות על המשטר הסעודי והאמונה הוהאבית בחצי-האי ערב, הכרזותיו על הצורך ב"שיחורור" ירושלים והשמדת מדינת ישראל, וניסיונותיו להפוך את לבנון לקרש קפיצה למימוש מטרה זו.

אידיאולוגיה זו של ח'ומייני, המוסברת בבהירות בספריו והצהרותיו (ולצער אינה מוכרת לרבים מבין המדינאים, המשיקים והפרשנים), היתה אחת הסיבות העיקריות שהניעו את צדאם חוסיין לפתוח במלחמה נגד איראן (כדי לשים קץ להסתת השיעים בעיראק על-ידי ח'ומייני). היא אף הסיבה העיקרית לאי-נכונותה של איראן לסיים את המלחמה ולפתוח במו"מ לשלום.

אין לנו מידע מה מידת אחדות הדעים בקרב ההנהגה האיראנית לגבי המשך המלחמה, כי מדיניות מלחמה או שלום נקבעת ישירות על-ידי ח'ומייני עצמו, ואין איש בתוך ההנהגה שיעז לסטות מן הקו. אולם אין ספק שקיימים חילוקי דעות הן אסטרטגיים והן טקטיים בקרב ההנהגה.

כמו כן, לא כל אנשי הדת באיראן מקבלים את השקפת עולמו של ח'ומייני בנושא המלחמה והצורך להמשיך בה. אדרבה, ככל שעובר הזמן מתגברת הקריאה של אנשי דת בכירים ביותר לסיום מהיר של המלחמה. אייתוללה סַייד חֶסֶן טַבַּאטְבַּאי־קוֹמִי, אחת הסמכויות הדתיות הבכירות ביותר, יצא בגלוי נגד המשך המלחמה וקרא לשים קץ לטבח מוסלמים בידי מוסלמים. אייתוללה שייח' עלי טַהֶרַאנִי, אחד מעוזריו הבכירים של ח'ומייני בתקופה הראשונה של המהפיכה, ברח לבגדד ומשם הוא מטיף לסיום המלחמה. גם האייתוללה הבכיר סַייד חֶסֶן שִׁירַאזִי, היושב בעיר הקדושה מֶשְׁהֵד, התבטא נגד המלחמה. ללא ספק אפשר לצרף לרשימה זו גם את האייתוללה הבכיר סַייד פַּאטֶם שִׁרֵינְתֶמְדַּאדִי, הנמצא במעצר-בית בקום, ואולי אף את האייתוללה הבכיר מוֹחַמַד־רִיזַא גוֹלְפַאִיגַנִי. כולם פעלו בזמנם כתף אל כתף עם ח'ומייני להפלת משטר השאה.

בתשובה לאנשי דת אלה ולכל אותם מנהיגי דת ברחבי העולם המוסלמי, המטיפים לסיום המלחמה, אמר ח'ומייני בנאומו לכבוד יום הולדתו של הנביא מוחמד: "אותם מולאי החצר טוענים, כי המשך המלחמה נוגד את הקוראן. היפוכה של טענה זו נכון: הקוראן דורש ממוסלמים להילחם עד ביעור הכופרים ומעשי הכפירה; והיינו 'מלחמה, מלחמה, עד ביעור הכפירה מן העולם'. ועל אלה המאמינים בקוראן להילחם בכל כוחם לביעור הכופרים". במלים אחרות, המלחמה לא תסתיים בהפלת צדאם חוסיין "הציוני והכופר", אלא השגת מטרה זו מהווה שלב ראשון בלבד למהפיכה דתית עולמית.

עשר שנים לפני פרוץ מלחמת איראן-עיראק הדגיש ח'ומייני את הצורך במלחמה והשמדה למען הפצת האיסלאם והגנה עליו, וזאת בספרו חוֹפּוֹמַתְ-אַסְלַאמִי (הממשל האיסלאמי), שבו הוא פורש את חלומו להשלטת האיסלאם בעולם כולו. וכך הוא כותב: "15 שנים נמשכת המלחמה בייטנאם על כל הוצאותיה ושפיכות הדמים שבה, ואין עוררין עליה. אולם אם האיסלאם מצווה על מגננה, או מלחמה,

ח'ומייני מכנה את מלחמת איראן-עיראק כ"מלחמת האיסלאם נגד הכופרים", כשמגני האיסלאם הם צבאותיו שלו, ואלו צבא הכופרים הוא כוחותיה המזוינים של עיראק. אין זו תעמולה פוליטית וזוהי נגד האויב, אלא חלק מהשקפת עולמו של ח'ומייני. אין ספק, שאחת המטרות של צדאם חוסיין בפתיחת המלחמה היתה הפלת המשטר הדתי-קיצוני של איראן, שהטיף בגלוי להתמרדות השיעים בעיראק. לכן רואה ח'ומייני במעשה זה של צדאם בגידה באיסלאם ומעשה כפירה, שעונשו היחיד הוא הוצאה להורג. מכאן גם הכינוי "צדאם הציוני", המושמע מדי יום בכלי התקשורת באיראן. כי כפי שנראה להלן, הרי לדעתו של ח'ומייני — שירתה עיראק את הציונות וישראל בכך שרצתה להפיל את המשטר האיסלאמי באיראן.

עיון בספריו של ח'ומייני ונייתוח נאומיו והצהרותיו הרבים חושפים את האידיאולוגיה הדתית-פוליטית של האיש. זוהי אידיאולוגיה בעלת יומרות אוניברסליות, שאינה מסתפקת בהשתלטות על איראן, אלא חותרת לחדוש החליפות האיסלאמית (וביתר דיוק, הקמת אימפריה שיעית באזור), וזאת כשלב ל"גאולת" העולם כולו עם ביאת המשיח השיעי אַמְאם-יֶמֶן באחרית-הימים.

עולמו הרעיוני של ח'ומייני מתחלק לשני מחנות ברורים — מחנה המאמינים ומחנה הכופרים. בשאלה מס' 106 בספר תוֹדִי'ה אַל-מַשְׁאִיל (הבהרת השאלות) מגדיר ח'ומייני את הכופר כ"אדם המתכחש לאללה, או מעמיד לו שותף, או שאינו מקבל כנביא את מוחמד, חותם-הנביאים". סבורני שלפי הגדרה זו, גם היהודים והנוצרים (בעלי מעמד מוכר באיסלאם) ובודאי גם מאמיני דתות וכיתות דתיות אחרות נכללים במחנה הכופרים, כי מוחמד אינו מקובל עליהם כנביא ובודאי לא כ"אחרון הנביאים" (תַּ'אֶתֶם אַל-אַנְבִּיָא, חותם הנביאים). בהמשך הגדרתו מציין ח'ומייני, שכופר הוא טמא בכל חלקי גופו, ואפילו שער והפרשותיו טמאים הם.

לכאורה, לפי הגדרה זו של ח'ומייני, לפחות המוסלמים עצמם נכללים במחנה המאמינים. אולם בשאלה מס' 110 מבהיר ח'ומייני שגם מוסלמי לא-שיעי יכול להימצא בשורת הטמאים, אם הוא מקלל את אחד משנים-עשר האמאמים השיעים, או מפגין כלפיהם עוינות. והרי האמונה בשנים-עשר האמאמים היא יסוד האיסלאם השיעי, שאינו מקובל על הסונים ומאמיני כיתות אחרות באיסלאם, ועל רקע זה פרצו מהומות דמים בין השיעים לסונים בכל התקופות ונמשכות לסירוגין עד היום (לפחות בעריה המעורבות של פקיסטאן). ובכן, בעיני ח'ומייני הדת האמתית היא האיסלאם, והאמונה הנכונה היא האמונה השיעית שעתידיה לשלוט בעולם כולו, ודגלו של המַהְדִי (אַמְאם-יֶמֶן) יונף בכל אתר ואחר.

למימוש אידיאולוגיה זו הנשמעת דמיונית, קובע ח'ומייני בספריו ובנאומיו שלבים שונים. השלב הראשון, דהיינו הקמת משטר איסלאמי-שיעי באיראן בוצע בהצלחה. השלב השני הוא החייאת החליפות האיסלאמית — חליפות שנשללה מבניו של האמאם עלי על-ידי שושלת אַיִמִיָה — הפעם בהנהגת ח'ומייני. מימוש שלב זה מחייב השתלטות על המקומות הקדושים לאיסלאם בעיראק,

כדי להכניע את בני האדם בפני החוקים המועילים לאנושות והורג כמה משחיתים ומושחתים נשמעים טענות ודברי ביקורת "עמ' 17). והוא מוסיף: "חובה עלינו לשמור על האיסלאם, חובה המצריכה שפיכות דמים למימושה" (עמ' 87).

למרות התעמולה הכבדה, המנוהלת על-ידי כלי התקשורת וראשי המשטר לגבי החינויות האידיאולוגית והחובה הדתית בהמשך המלחמה, מורגשת עייפות האוכלוסייה וגוברת ההתמרמרות בקרב השכבות השונות, נחלשת רוח הקרב, הולכת ומתמעטת הנכונות להתנדב לשורות הלוחמים, מתגברים מעשי העריקה בקרב אנשי הצבא וקיימת פרישה גדולה מיחידות משמרות המהפיכה (אותן יחידות המהוות את עמוד השדרה של המשטר וחדר החנית במתקפות איראניות לתוך שטח עיראק). כשכועות האחרונים התרחשו אף הפגנות דמים בשכונות הדרומיות של טהראן בדרישה לסיים את המלחמה, בגלל ההפצצות החוזרות ונשנות של מטוסים עיראקיים נגד אוכלוסייה ענייה זו, הנחשבת לנאמנה ביותר לחימיני.

גם קבוצות האופוזיציה, שמנהיגיהן יושבים בעיקר בפאריס ובלונדון, מנהלות תעמולה עקבית לסיום המלחמה. קבוצות אלה מאשימות את חימיני בנושא העיקרי באחריות לפרוץ המלחמה, בכך שניהל תעמולה עוינת להפלת המשטר בעיראק מאז עלותו לשלטון והחליש את צבא איראן על-ידי הוצאה להורג של מפקדים בכירים, מעצרים המוניים של קצינים או פיטוריהם. האופוזיציה מאשימה את חימיני בניצול המלחמה לא רק לצרכים אידיאולוגיים של יצוא המהפיכה, אלא כראש וראשונה לצורכי פנים. הוא העסיק את הצבא במלחמה חיצונית עקה ועקובה מדם, כדי לנטרלו ולמנוע ממנו אפשרות ביצוע הפיכה לשינוי המשטר. בטענה של מצב חירום וקיום תנאי מלחמה דיכא חימיני באכזריות רבה כל אותן המפלגות והקבוצות, ששיתפו איתו פעולה בהפלת משטר השאה ודרשו את חלקן בשלטון.

מנהיגי הרפובליקה האיסלאמית לא רק שמאשרים בהצהרותיהם טענות אלה, אלא מדברים בגלוי ובגאווה על "הברכות" הנוספות שהביאה המלחמה. מלחמה זו מהווה, לדבריהם, בית-ספר ענק לחינוך הדור הצעיר של איראן להקרבה עצמית למען המשטר ולמען האיסלאם, תוך הבטחה שיזכו לחיי גן-עדן בעולם הבא. נפילה בקרב תוך הגנה על האיסלאם היא אחד מעמודי התווך של האמונה השיעית. מלחמה זו, לדיו של חימיני, מטהרת את נפשם של המוני העם ומכינה אותם לקבלת האיסלאם האמיתי. המלחמה הסיחה דעתם של התושבים מאזלת ידו של המשטר כפתרון בעיות המדינה ויצרה התלהבות המונית והזדהות עם השלטון. וכך אמר חוג'ת-אל-אקלאם עלי ח'אמנאי, נשיא הרפובליקה האיסלאמית, בנאומו ב-22 בחודש זה: "חשיבותה של המלחמה רבה ביותר בשמירה על המהפיכה ובקיום המשטר האיסלאמי. אם לא תוענק למלחמה חשיבותה הראויה, יישמטו מידנו כל הישגי המהפיכה".

אי לכך, אין זו מלחמה צבאית, אלא מאבק איתנים בין שתי אידיאולוגיות: איסלאם של חימיני מול הבעת' של צדאם חוסיין. עיראק לא שאפה ואינה מעוניינת בכיבוש צבאי של איראן — למעט אזור

חיזיסטאן הפורה ושטח א-ל-ערב. גם לאיראן אין שאיפה ואף יכולת לכיבוש צבאי של עיראק, אלא ניהול מלחמת התשה בתקווה להתקוממות העם העיראקי נגד משטרו של צדאם חוסיין, התקוממות שתסלול את הדרך להשלטת משטר איסלאמי בעיראק.

שליטי איראן טוענים, שיש באפשרותם להמשיך במלחמה עד אין-קץ, וליתר דיוק עד הפלת משטר הבעת' והקמת רפובליקה איסלאמית תחתיו. מבחינה כלכלית יש הרכה אמת בטענה זו: איראן ממשיכה לייצא 1.6-2 מיליון חביות נפט ביום עם הכנסה שנתית המתקרבת ל-20 מיליארד דולר. סכום זה הספיק עד עכשיו לא רק למימון הוצאות המלחמה, אלא גם לאספקת צורכיהם הבסיסיים של התושבים ואף לביצוע תכניות פיתוח מסויימות.

למרות שזו לכאורה מלחמת האיסלאם נגד הכופרים, הרי גם המיעוטים הדתיים כגון היהודים, הארמנים והזרטוסטרים, נדרשו לקחת בה חלק. יהודים נאלצו להשתתף בהפגנות נגד צדאם חוסיין "הציוני" ומדינת ישראל ולהשמיע סיסמאות של "שיחרור" ירושלים. סוחרים יהודים נאלצים לתרום, כעמיתיהם המוסלמים, כספים למאמץ המלחמתי. צעירים יהודים מתגייסים ונשלחים לחזית, אם כי אינם לוקחים חלק בלחימה פעילה. אלא עוסקים בשירותי עזר; אולם ידוע לפחות על חלל יהודי אחד.

לבסוף, כל עוד חימיני חי ונמצא בשלטון, הוא ימשיך כנראה להטיף להמשך המלחמה, כי מלחמה היא מצווה דתית עליונה לביעור הכופרים והפצת האיסלאם "האמיתי". וזה אמר האייתוללה עלי משפני, מעוזריו הבכירים של חימיני ויו"ר מועצת המומחים המופקדת על בחירת יורשו של המנהיג, ב-25 בינואר השנה בתפילת יום שישי בעיר הקדושה קום: "יש השואלים כמה שנים עלינו להמשיך במלחמה? שלוש, ארבע או חמש שנים? האמאם [חימיני] דיבר אלינו לאמור: 'מוסלמים אנחנו, והעולם עולם המלחמה הוא. אלוהים ציווה עלינו להילחם עד ביעורם הסופי של מעשי הכפירה והפריצות'. לכן מלחמתנו תימשך כל עוד קיימים בעולם כוחות שטניים, שחיתות ומעשי כפירה. ואם לא יספיקו חיינו או לסיום המלחמה, אין פסול בכך שבנינו ונכדינו ימשיכו במלאכה".

יו"ר — ד"ר מרק הלר:

אני מודה למר אמיר עבור הרצאתו. עכשיו, נעבור לצד השני של המתרחש, שהוא ההשלכות של המלחמה על המצב הפנימי והמשטר בעיראק, והמרצה תהיה הגב' עפרה בנג'ו חוקרת במרכז דיון ללימודי המזרח התיכון. בבקשה.

עפרה בנג'ו:

עיראק במלחמה:
סיכום ביניים

מלחמת איראן-עיראק מעוררת שאלות ותהיות רבות: מדוע פתח הנשיא צדאם חוסיין במלחמה — האם מתוך פחד מהמהפיכה האסלאמית, או בשל שגעון גדלות ודחף להתפשטות? כיצד זה נשאה המלחמה מוגבלת לשני הצדדים, למרות שהיא מתנהלת באזור כה רגיש ונמשכת יותר זמן מאשר מלחמת-העולם הראשונה? האם התפניות שעשתה עיראק מאז פרוץ המלחמה הן טקטיות או אסטרטגיות? מה פשרו של השקט במגזר השיעי, ושאלת השאלות — מהי חירת הישרדותו של הנשיא חוסיין?

סקירה זו תטפל בכמה מן השאלות הללו ובהשלכות המלחמה על עיראק, והיא תתמקד בארבעה מישורים:

- ★ לאום ומדינה;
- ★ אידיאולוגיה ואוריינטציה;
- ★ חברה וכלכלה;
- ★ המשטר.

פטריוטיזם כפוי

כמה שנים לפני המלחמה הצהיר צדאם חוסיין: "קרבות יכולים רק להועיל לעמנו, שידע לחשל טוב יותר את אחדותו במאבקים ובקשיים". עתה חוזר חוסיין וטוען, כי הברכה העיקרית של מלחמה זו היא בכך שהיא משמשת כור היתוך לגיבושו של עם עיראקי, שהיה עד כה מפולג ומפוצל לקבוצות אתניות ועדתיות שונות. נשאלת, אפוא, השאלה, האם אכן גברו הנאמנות הלאומית על הנאמנות הפרטיקולרית, וגורם האחדות על הפיצול בשל הצורך להתמודד עם אויב חיצוני משותף? ניתן לענות על כך בדרך האלימינציה: הכורדים הוכיחו עד כה, כי נטייתם לברלנות גוברת על זיקתם לפטריוטיזם

מלחמת איראן-עיראק

עיראקי, ונטייה זו באה לידי ביטוי בכך, שהצפון הכורדי הפך מרכז לאופוזיציה העיראקית על גווניה השונים, בכך שהיו שם מהומות בשעות הקשות ביותר לעיראק במלחמה, בכך שהיו ניסיונות לחבל במאמץ המלחמתי של עיראק על-ידי התחברות כוחות כורדיים עם אלה של איראן, ובכך שהסרבנות לגיוס היתה חמורה במיוחד במגזר זה. הלחץ הכפול — של איראן מבחוץ ושל הכורדים מבפנים — נראה כה מאיים בשלב מסוים, עד כי השלטונות נאלצו להיכנס להידברות מחודשת עם אחד הפלגים הכורדיים. ההידברות, שנמשכה חודשים ארוכים, הסתיימה בלא כלום, ופעולות-המרי התחדשו במלוא עוזן, והן שוב מאיימות על מעמד המשטר שם ועל גורל המלחמה.

אצל השיעים, שח'ומייני ראה בהם ראש-גשר למהפיכה איסלאמית, רואים תמונה שונה. בעוד שבשנתיים שקדמו למלחמה היתה בקרבם תסיסה חמורה נגד המשטר, הרי מאז המלחמה שורר שקט יחסי, שאותו ניתן לייחס לשני גורמים עיקריים: א) האויב האיראני הוא שגיבש וחזק את זיקתם הפטריוטית וגרם להם לכבוש התנגדותם למשטר; ב) צעדיו של המשטר הם שגרמו לכך.

אף שאין להפחית בערכו של הגורם הראשון, נראה, כי השני הינו כבד משקל יותר. צעדים אלה כללו, מצד אחד, מה שאפשר לכנות כ"הלאמת" אמצעי-הדת — שהקנתה למשטר שליטה מרבית בתחום זה ומנעה גיבוש תנועת-המונים דתית נגדו. מן הצד השני הופעל אגרוף-הברזל כלפי מנהיגי-הדת וקבוצות האופוזיציה השיעיות. שתי דוגמאות ל"טיפול" חסר הפשרות באופוזיציה זו הן הוצאתם להורג של אנשים, שהשתייכו לקבוצה זו עוד בטרם נחקק עונש המוות, וכן ההוצאה להורג של קרובי מנהיגי אופוזיציה עיראקים היושבים בטהראן; עשרה מקרוביו של המנהיג הגולה, באקר אל-חכים, הוצאו להורג בנג'ף בחודש מארס השנה. ההנחה, כי אימת המשטר, יותר מאשר פטריוטיזם עיראקי אמת, היא שמניעה את התנהגות השיעים והעיראקים בכלל במלחמה — מתחזקת על-ידי שתי עובדות נוספות: האחת היא, שמספר השכויים העיראקים מגיע ל-50,000 — פי כמה וכמה מזה של האיראנים; והשנייה, שבעיית העריקה וההשתמטות הפכה כה חמורה, עד כי המשטר ראה לנכון לחוקק עונש-מוות נגד משתמטים שכאלה ואף להפעילו בכמה מקרים. עם זאת העובדה, שעיראק הצליחה להחזיק מעמד ארבע שנים וחצי במלחמה מלמדת, כי הקבוצה הערבית הסוגית המובילה בשלטון ובצבא הוכיחה עצמה חזקה דיה להמשיך ולקיים את המלחמה ואת המסגרת של המרינה ואף להתגבר על כוחות הפיצול המסורתיים. אולם לא נראה, כי המלחמה שימשה נְרָץ לגיבושו של העם העיראקי, ולכל היותר, מדובר כאן בפטריוטיזם כפוי.

יסודות הבעת העיראקי עברו טלטה עזה

אם המלחמה הינה ביטוי למאבק בין שתי אידיאולוגיות — הפונדמנטאליזם האיסלאמי והבעת' החילונית — הנה נראה, כי השנייה נמצאת בעמדת התגוננות — שלא לאמר שחיקה. שורשי ההתפתחות הזאת נעוצים בתקופה שקדמה למלחמה, ואולם המלחמה היא שנתנה לה תאוצה וגיבוש

חסיין מן המחוייבות האידיאולוגית והמעשית בשאלת פלשתיין והפנה את צבאו לכיוון מזרח. הוא גם עיגן מפנה זה בטיעון האידיאולוגי, כי איראן אינה פחות מסוכנת לאומה הערבית מאשר הציונות, וכי במלחמה נגדה משרתת עיראק מטרה לא פחות קדושה מאשר שחרור פלשתיין. אפשר, שההחלטה "ללמד לקח" את איראן הבשילה אצל חוסיין עוד לפני עליית ח'ומייני, וזה רק נתן את ההזדמנות הנאותה, את הלגיטימציה ואת הרחיפה האחרונה לכך. על תחושת העצמה והביטחון, ששררו בעיראק זמן רב לפני פרץ המלחמה, יעיד מסמך בעת"י מיוני 1979: "ימת הנפט [קרי המפרץ הפרסי] נראית עתה כעל סף התפרצות געשית. הכל מביטים סביבם בדאגה למעמדם ולעתידם, מלבד עיראק החזקה והבוטחת בעצמה ובעתידה. זה יאפשר לה למלא תפקיד מרכזי בייצוב האזור".

שינוי כיוון אחר הוא גלישתה המבוקרת של עיראק מגוש המדינות של "חזית-הסירוב" אל עמדת-ביניים של המתנה סמוך לגוש המדינות הערביות המתונות. הסיבות לשינוי זה, שראשיתו לפני המלחמה, רבות ומגוונות, וביניהן: האיבה העמוקה השוררת בין משטר הבעת' העיראקי לבין הסורי, ובעיקר בין שני האישים אסד וח'ומייני; חששן של רוב מדינות-ערב מהמהפיכה האיסלאמית; רצונו של חוסיין לנצל חשש זה כדי לגבש גוש פרו-עיראקי ואנטי-איראני; והחשוב מכל — התלות ההולכת וגדלה של עיראק בתמיכה הכלכלית, האסטרטגית והפוליטית של אותן מדינות ערביות, אשר אינן נמנות עם "חזית-הסירוב" או אף מתנגדות לה, כמו ירדן ומצרים. עם זו האחרונה הלכו היחסים והעמיקו עד כדי כך, שעיראק הפכה לסנגורית העיקרית של החזרתה לחיק העולם הערבי בלא שום תנאי. מכאן, שהמלחמה לא זו בלבד שגרמה לשידור מערכות בעמדותיה של עיראק אלא גם העלתה גורם התייחסות קולקטיווי אחר של מדינות-ערב, זולת הסכסוך הערבי-ישראלי, עם כל ההשלכות שיש לכך על המערכת האזורית.

שינוי מהותי אחר הוא חידוש היחסים עם ארצות-הברית לאחר שבע עשרה שנים של ניתוק. על אף שעיראק מכחישה זאת בכל תוקף, נראה, כי המאין העיקרי לחידוש היחסים הוא ההתפתחויות במלחמה. גם לצעד זה יש משמעויות מרחיקות-לכת, שכן עיראק נאלצה לנטוש את התנאי, המקודש כמעט, של אי-חידוש היחסים עם ארצות-הברית, כל עוד זו לא תשנה את עמדתה בסכסוך הערבי-ישראלי. ההתפתחויות ההסבריות שבאו לאחר החידוש רק מעידות על עומק הוויתור העיראקי. מצד שני, יש כאן גם התרסה כלפי ברית-המועצות, שהיא ספקית הנשק העיקרית שלה ובת-בריתה מאז 1972, וגם סטייה מהקו הבעת'י המסורתי, המצדד בהעמקת קשרים עם מדינות בעלות קרבה אידיאולוגית לבעת' — קרי הגוש הקומוניסטי — על חשבון היחסים עם מדינות-המערב "האימפריאליסטיות".

מן הנאמר לעיל מתבקשת שאלה חשובה — האם השינויים הללו יובילו גם לשינוי מעשי וישיר בעמדתה של עיראק בשאלת הסכסוך הערבי-ישראלי? בלי להסתכן בעתידנות אפשר להצביע על כמה נקודות המורות לכיוון התמתנות בתחום זה:

א. השינויים שהצבענו עליהם לעיל הם לכשעצמם מקפלים כבר בחובם ראשיתו של מפנה. בה בשעה

סופי. השינויים לצורך התאמה מחדש, שעברו עקרונות הבעת' באו לידי ביטוי בוועידת המפלגה שנערכה ביוני 1982, ובחלקם הם כה מרחיקי-לכת, עד כי אפשר לכתות את הבעת' הנוכחי כ"ניאור-בעת'" עיראקי. שני עמודי-התווך של הבעת' — הפאן-ערביות (קומיה ערבית) והסוציאליזם הערבי — עברו טלטלה חזקה ביותר. לגבי הפאן-ערביות אפשר לאמר במלה אחת, כי היא נדחקה למקום השני אחרי לאומיות עיראקית וזאת לא רק במישור המעשי אלא גם ההצהרתי. הדו"ח של הוועידה הצהיר בזו הלשון: "כפעם הראשונה זה מאות בשנים, שהלאומיות העיראקית (וטניה עיראקית) הפכה לזיקה המרכזית של העם ולסמל, שלמענו מוכנים העיראקים למות". הסיבה המרכזית לכך היא ההכרח הדוחק לפייס את השיעים ואת הכורדים, שחרדו מאז ומתמיד מהשלכותיה של הפאן-ערביות עליהם, והצורך להציג להם גורם הזדהות הרבה יותר מוחשי, מאחד ומקובל על הכל — הלא הוא עיראקיות, ובכך לחזק את המוטיווציה שלהם במלחמה. סיבה אחרת היא תלותה של עיראק במדינות ערב השמרניות, והצורך למתן את החשש שלהן מפני אידיאולוגיה בעלת מגמות התפשטות מובהקות. על כך יש להוסיף את האכזבה העמוקה מגילוייה המעשיים של הפאן-ערביות, כפי שבאו לידי ביטוי בעמדת סוריה במלחמה. הנשיא ח'ומייני ביטא אכזבה זו באמרו: "לאף ערבי אין הצדקה שלא לעזור. אפילו למי שרוכב על גמל היה כבר די זמן להגיע הנה ולסייע". אולם כאן המקום לציין, כי למרות שעיראק מבכה את מותה של הסולידריות הערבית, ספק אם בלעדי הסולידריות של מדינות-ערב האחרות היא יכלה להחזיק מעמד עד כה.

קריאת התיגר על הסוציאליזם נבעה מכמה גורמים, ובכללם ההכרח להוריד את המעמסה מעל הסקטור הציבורי, שגברה בשל לחצי המלחמה; הצורך לגלות פתיחות ותדמית של כלכלה ליברלית כלפי המערב — על-מנת לשכנע מדינות אלו להמשיך ולקשור קשרים כלכליים עם עיראק; הרצון להפיח רוח חיים בכלכלה ולעודד שכבות מסוימות בחברה העיראקית באמצעות היחומה הפרטית. מעל כל אלה היתה אכזבה עמוקה מהסוציאליזם, כפי שהוא יושם בעיראק מאז עלות הבעת'. ח'ומייני ביטא את גישתו האפיקורסית באמרו: "הסוציאליזם לא ישריע את הקיבה". וכך, למרות המשך השימוש בקלישאות הרגילות על סוציאליזם, הולך הסקטור הפרטי ותופס תנופה בכל שטחי הפעילות המשקית ודוחק רגליו של המשק הסוציאליסטי.

בתחום הדת היה ניסיון רציני של זרם מסויים בתוך המפלגה לערער על דרכיה החילונית של זו ולשוב אל חיק הדת. נראה, כי הזרם המוביל, ובראשו ח'ומייני, הצליח לרכא נטייה זו, אבל אין לדעת אם עלה בידו גם לשרשה.

תמורות במדיניות החוץ

ההתרוצצות האידיאולוגית הולידה גם שינויים עמוקים בתחום האוריינטציה במדיניות החוץ. השינוי המהפכני ביותר הוא בעצם פתיחת המלחמה נגד איראן. לראשונה בתולדות עיראק המודרנית סטה

— ובענפים מסויימים הם מהווים מעל ל-50% מכלל העובדים. לעובדה זו יכולות להיות השלכות מנוגדות — במישור הפנימי עלולים להיווצר מתחים חמורים בינם לבין העיראקים, במיוחד בתום המלחמה. מנגד, הם יכולים להוות נדבך וערובה חשובים להמשך ההתקרבות העיראקית-מצרית.

התפתחות אחרת, שנובעת מהתרת הרצועה בתחום הסוציאליסטי, היא עלייה חדה בפעילות הסקטור הפרטי בכל התחומים: ברפואה, בחקלאות, בתעשייה ובמיוחד במסחר. פועל יוצא ישיר מכך הוא התפתחות שכבת עשירים חדשה, ובכללם מיליונרים, שחוסיינ עצמו מודה בקיומה ואף מעודד אותה. האופוזיציה טוענת, כי שכבה זו מורכבת מקרובים וממקורבים של אנשי השלטון. אין אפשרות לאמת או לסתור טענה זו, ומכל מקום ראוי לציון בהקשר זה אפיזודה אחת: כאשר אשתו של חוסיינ הופיעה בטלוויזיה, כשהיא תורמת זהב ותכשיטים, הרי יותר משהיא הצליחה לשמש דוגמה לאחרים, היא עוררה עליה שאלות קנטרניות באשר למקורם של אלה, בשעה שידוע לכל מוצאם העני של חוסיינ ושלה.

ככל שמתארכת המלחמה, כן מחמירות התופעות של אינפלציה ושל שוק שחור, של הפקעת מחירים ושל מחסור במצרכים בסיסיים כמו גם של אגירה. אינדיקציה למצב החמור בתחום הזה משמש צו של השלטונות, שעל פיו מי שיודיע על סחורה אגורה יקבל 20% מהסחורה המוחרמת.

קשה למצוא כיום מערכת אחת בעיראק, שלא השתבשה או נפגעה בשל המלחמה: המערכת הרפואית סובלת מצווארי-בקבוק חמורים בשל ריבוי הפצועים והערר תשתית מתאימה לכך; החקלאות נפגעה מגיוס פלאחים, מהתחזקות ההגירה לערים ו/או מהסתגרותם של צעירים מעיני הפוקד. בעיות דומות קיימות בתחום התעשייה, ועל רקע זה היתה תסיסה בקרב הפועלים. על ירידה בתחום הייצור מלמדת, בין השאר, כוונת השלטונות להנהיג שכר לפי תוצרת. ראוייה לתשומת-לב מיוחדת הפגיעה במערכת החינוך, שנוצרה הן בשל הגיוס המואץ של תלמידים ושל מורים לצבא או לצבא העממי והן בשל המניפולציות של המערכת לצרכים פוליטיים. אחת התופעות שהלכה והשתרשה היא הענקת נקודות-זיכוי לשם קבלה למוסדות להשכלה גבוהה, לקבוצות שונות שהמשטר חפץ ביקרן או בהרגעתן. קבוצות אלה כוללות, בין השאר, בניהם ונשותיהם של ההרוגים, בני פרובינציות, אנשי שירותי הביטחון וכו'. התופעות הללו עוררו תסיסה בקרב הסטודנטים, בעיקר אלה מקרב הכוררים, שיצאו להפגין על כך. המחאה היתה חריפה לא כל כך בשל הפגיעה בחופש האקדמי וברמת הלימודים — תופעה שהיתה קיימת עוד לפני המלחמה — אלא בשל העובדה, שמי שאינו מתקבל לאוניברסיטה, נגזר עליו להיות מגויס לצבא.

ההיבט החמור ביותר של מלחמה זו הוא ההיבט האנושי. מספר ההרוגים בצד העיראקי נאמד עד כה בכ-100,000, שמשמעותו היא הכחדת דור עיראקי שלם. לפי שעה הצליח המשטר, בדרכים שונות, למתן את הדמורליזציה בציבור העיראקי, אולם לא קשה לנחש, מה תהיה השפעתם המצטברת של כל

הם משמשים גם קרקע נוחה ומסגרת מתאימה לשינוי ממשי, אם וכאשר ימצאו שליטיה של עיראק לנכון לעשותו;

ב. המלחמה יצרה אילוצים כה חמורים לעיראק, שספק, אם בטווח הקצר והבינוני היא תרצה לפתוח לעצמה חזית נוספת ממערב. אדרבה — עיראק מנסה ככל יכולתה לרחוק לשוליים את שאלת הסכסוך הערבי-ישראלי כדי לרכז את המאמץ הערבי נגד איראן;

ג. בפועל הורירו דובריה של עיראק, ובראשם חוסיינ, בצורה משמעותית את פרופיל המחויבות לשאלת פלשתיין. הוועידה של מפלגת הבעת' אפילו לא שילמה לנושא זה את מס-השפתיים המקובל. אין זה אומר, כמובן, כי התקפות התעמולה החריפות נגד ישראל פסקו, או אפילו התמתנו;

ד. מעל לכל — שינוי אפשרי בתחום הזה וגורלם של השינויים האחרים יהיה תלוי במידה רבה ביחסי-הכוחות הפנימיים, ובעיקר בהמשכיות שלטונו של חוסיינ. שכן אף שחוסיינ הולך לפני המחנה בכל השאלות הללו, אין זה אומר, כי כל המחנה הולך אחריו, אדרבה — יש לו מתנגדים חריפים לדרך האיריאולוגית וגם, כמובן, לאופן יישומה בשטח.

תמורות בתחום החברה והכלכלה

מאז תחילת המלחמה התחוללו תמורות מהירות גם בתחום החברתי-כלכלי, כשהתמורה הבולטת ביותר הינה הפיכתה של החברה העיראקית מחברה "מקבלת" לחברה "נותנת". במלים אחרות, בעור שלפני המלחמה חיה החברה בשפע, שכמותו לא היה בעיראק — זאת בזכות הכנסות הנפט הגבוהות ומריניות מכוונת של חוסיינ לחיזוק הפופולריות שלו — הנה היום נדרשת החברה לתרום עוד ועוד כדי לקיים את המלחמה ואת המשטר. באופן סמלי אפשר להמחיש את השינוי הזה בכך, שלפני המלחמה סבב חוסיינ בכל חלקי עיראק עם אלפי טלוויזיות שהוענקו על-ידו במתנה, בעוד שהיום נדרשות נשות עיראק להתייצב בארמון הרפובליקני ולתרום כסף, זהב ותכשיטים. אכן, העיראקים נדרשים היום לתרום בכל תחום אפשרי, החל משירות בצבא ובצבא העממי וכלה בתרומות-דם, בשעות-עבודה נוספות, בימי-חופשה, במילוי מקומם של חקלאים המשרתים בצבא, בעבודות יזומות וכו'. ואולם ככל שמתרבות הררישות, כן מתרבים הניסיונות להשתמש מהן וכן מתחזק המכבש שמנסה לכפות אותן בכוח. נקודה זו ראוייה להדגשה מיוחדת בשל ההשלכות, שיכולות להיות לה על יציבותו ועל המשכיותו של השלטון.

שינוי חשוב אחר, שהתחולל בשל ריתוקם של יותר מ-40% מהגברים העיראקים לחזית, הוא שחלק נכבד מן הפעילות המשקית עבר ליריהם של נשים או של עובדים זרים. הנשים מהוות כיום 25% מכוח-העבודה, ולכן היתה גם השלכה על שילובן בתחומי פעילות אחרים, כמו באוניברסיטאות או בפרלמנט, ששם הן מהוות 15%. התפתחות חשובה אחרת היא עלייה חדה במספר העובדים הזרים, ובעיקר המצרים. מספרם של אלה מגיע היום ל-1.5 מיליון — לעומת פחות מ-10,000 בשנת 1977

הגורמים גם יחד. נראה גם, שהמשטר יודקק לאלימות ולכוח גוברים והולכים כדי להתגבר על גורמי התסיסה החבריים.

המשטר — המשכיות ושינוי

על-פני השטח נראה, כאילו המשטר בעיראק נשאר סטאטי, וכאילו המלחמה לא הותירה רישומה על מוקדי הכוח השונים שלו שהם: המפלגה, הצבא, מנגנוני הביטחון והנשיא חוסיין, שהפך למוקד כוח בפני עצמו — אשר משימתו העיקרית לפקד ולשלוט על המוקדים האחרים וגם למצוא את האזיון הנכון ביניהם. אולם בדיקה מעמיקה יותר תגלה, כי חלו שינויים גם לעומק וגם לרוחב, כלומר שינויים בתוך כל מוסד פנימה וכן ביחסי הכוחות בינו לבין האחרים. נקודת מפנה בתמורות הללו היתה נסיגת עיראק משטחה של איראן ביוני 1982. תוך כדי הנסיגה פקד את המפלגה זעזוע חריף, שמקורו במאבקים פנימיים על דרכו האידיאולוגית של הבעת', על מקומו ועל תפקידו של חוסיין וכן על הצורך בהמשך המלחמה. שלוש השאלות הללו, הקשורות קשר הדוק, הוכרעו, בסופו של דבר, לטובתו של חוסיין. המפלגה הכריזה עליו כעל "הכרח היסטורי" ועל המלחמה — מלחמה בלתי-נמנעת. כך היא יצרה קשר דיאלקטי בינו לבין המלחמה ולבין המשך קיומה של מדינת עיראק. מצד שני, השינויים האידיאולוגיים והטיהורים האישיים, שהונהגו בעקבות המשבר, הפכו את המפלגה למסגרת ארגונית, המרוקנת מתוכנה המקורי, אשר כל מעייניה נתונים להחזיק מעמד בשלטון.

שינויים במנגנוני הצבא והביטחון

אחרי המפלגה בא תורם של מנגנוני הביטחון, שבראשם עמד אחיו החורג של חוסיין, ברזאן אל-תכריתי. באוקטובר 1983 הודח תכריתי מתפקידו, ובמקומו מונה מפקד צבא מצליח — השאם צבאח אל-פח'רי. שלושה חודשים מאוחר יותר הוחלף פח'רי בפאצ'ל בראכ, שבא מעיירת הולדתו של חוסיין (יש ידיעות שלאחרונה גם בראכ הודח ובמקומו מונה שומר ראשו של חוסיין — חסן עלי מג'יד). בתוך כך קורבו לעמדות-מפתח אחרות במנגנון זה אנשים, הנחשבים לנאמני חוסיין, ובכללם גם בנו של חוסיין — עדאי. קיימות גרסאות שונות באשר לסיבת הדחתו של תכריתי, ביניהן: ריב משפחתי, מאבק על הכוח בין חוסיין לבין אחיו ויריבות בין תכריתי לבין הצבא. אך תהיה הסיבה האמתית אשר תהיה — המקרה מלמדנו שני דברים חשובים על דרכי שלטונו של חוסיין: א. הוא אינו בוטח באיש, ואיש אינו מחוסן מפני פגיעתו; ב. הנשיא מיטיב לאתר את נקודות התורפה ולהקדים את יריבו בצעד אחד.

התמורות, שפקדו את הצבא, נבעו הן מיצירת מסגרות חדשות או מהתרחבותן של הקיימות, הן משינויים בסדר העדיפות הלאומי-העיראקי והן מטיב היחסים בין המנהיגות הפוליטית לבין זו הצבאית. מן הבחינה הארגונית-פנימית פקדו את הצבא גלים-גלים של טיהורים ושל הדחות, של חילופים ושל הוצאות להורג, ובכללם של מפקדים גבוהים ביותר. באחד הגלים האלה, שהיה בדצמבר

מלחמת איראן-עיראק

1983, הודח הרמטכ"ל עצמו — עבד אל-ג'באר שנשל — שכינה בתפקיד מאז 1970 וסימל את היציבות ואת המשכיות המשטר. לבד מזאת הודחו כ-300 קצינים גבוהים מתפקידם מאז פרץ המלחמה. חוסיין גם הודה בהוצאתם להורג של שלושה גנרלים. הסיבות לטיהורים רבות ומגוונות, וביניהן פיקוד כושל, הצורך למצוא שעירים לעזאזל למפלות צבאיות ולחץ מתוך הצבא להזרמת דם חדש למערכת.

במקביל לכך אנו עדים לתהליך אחר, חשוב הרבה יותר, הנמצא עדיין בראשיתו — עליית משקלו הסגולי של הצבא במערכת הכוחות שהוזכרה לעיל. כידוע, במשטר הבעת' העיראקי — בניגוד לזק הסורי — התפתח מצב, שבו המפלגה היא השולטת בכיפה וכופה את מרותה על הזרועות האחרות, ובכללן הצבא. אולם מאז המלחמה החל המאזן הזה אט-אט להיות מופר לטובתו של הצבא. מן הביטויים המעשיים לשינוי הזה הוא מינויו, אף אם לזמן קצר, של איש צבא כראש המודיעין — תפקיד שהיה, בדרך כלל, שמור לאיש בעת' אזרחי. ביטוי אחר הוא חשיפתם של אנשי צבא, ובעיקר של מפקדים בכירים, בכלי התקשורת על סוגיהם השונים. בולטות זו ראויה לציון מיוחד, אם נזכור, כי לפני המלחמה לא אוזכר אפילו הרמטכ"ל בשמו, כל שכן שלא הורשה להתבטא בכלי התקשורת. מן ההיבט הכל-עיראקי הלכה אינדוקטרינציה בעת'ית ונדרחה הצדה, ואת מקומה תפשה אינדוקטרינציה צבאית, המעלה על גס ערכים, כמו כוח, אומץ, הקרבה ופטריוטיזם. ביטוי סמלי לשינוי דגשים זה משמשת העובדה, שזמן קצר אחרי תחילת המלחמה נהג המשטר להעניק לנופלים חברות שלאחר המוות במפלגת הבעת'. היום מקבלים נופלים מצטיינים את עיטור הגבורה.

נתעכב על כמה מן הסיבות לשינויים הללו, שנראות כמעט כמובנות מאליהן:

- א. בניגוד למפלגה, הפועלת על בסיס מצומצם וצר, מהווה הצבא מעין סמל לאומי, המשמש בסיס טוב לגיוס כל העם.
- ב. אל מול הסכנות הגדולות והמשאבים האנושיים המצומצמים נאלץ המשטר להטיל את מלוא כובד משקלו לעבר גיוס לצבא, ובכך דחק לשוליים את ההתגייסות למפלגה.
- ג. חשיפתם של מפקדים — בעיקר בעתות משבר קשות — באה לענות על צורך פסיכולוגי-מורלי, שכן הם, ולא אנשי הבעת', מהווים סמכות שיכולה לעודד, לנסוך ביטחון ולהעלות את המורל.
- ד. גורם הרבה יותר חשוב הוא, שמפקדים צבאיים, שלא אחת החזיקו את גורל המדינה בידיהם, צברו כוח והשפעה כאלה, ששוב לא הסכימו להישאר אנונימיים כשהיו.

אל המכלול הזה מצטרפת רקמת היחסים העדינה והסבוכה בין חוסיין לבין הפיקוד הצבאי. חוסיין, שהיה האדריכל של השלטת המפלגה על הצבא והרחקתו של זה מן הפוליטיקה, נאלץ להישען יותר ויותר על תמיכת הצבא כדי להישדד במערכת הפוליטית. גורמים מנוגדים הביאו את חוסיין להטות את כובד משקלו לעבר הצבא, במידה מסוימת על חשבון המפלגה. מצד אחד, רואה חוסיין בצבא את התומך העיקרי שלו הן במאבקי כוח פנימיים והן לשם המשך קיום המלחמה, שאת סיומה התנה ח'ומייני בסילוקו. מצד שני, הוא גם רואה בצבא את הגורם הפוטנציאלי המסוכן לו ביותר, ויעיד על כך

המספר הלא-מבוטל של ניסיונות-נפל של קצינים לקשור קשר נגדו. חוסיין, שפעל על-פי הכלל, "אם אינך יכול להביס את אויבך הצטרף אליו", פיתח שיטות שונות כדי לקרב אליו את הפיקוד הצבאי ובו בעת גם לשלוט בו. נראה, כי בהיענות ללחצי מפקדים נערכו טיהורים בקרב קציני אינדוקטרינציה בעת'ים, שסרבלו את המערכת ופגעו ביעילותה. במקומם קודמו קצינים לא על סמך השתייכותם המפלגתית כי אם על סמך כושרם הצבאי. חוסיין גם התיר חופש פעולה רב יותר למפקדים בתחום הטקטי, בלי, כמובן, לוותר על זכות ההכרעה שלו בתחום האסטרטגי. במקביל הוא קידם מפקדים צעירים ומוכשרים, או אלה שהוא יכול לסמוך על נאמנותם. כך, למשל, הוא מינה לעמדות מפתח, כמו של פיקוד חיל האוויר, או המשמר הרפובליקני, קצינים מעיירת-מולדתו, תכרית. חוסיין, השומר בידו את הזכות הבלעדית להעניק עיטורי גבורה, העניק לנושאי העיטורים גם גמול חומרי — מענק של עשרה דונם מקרקעות המדינה. יתר-על-כן, נושאי שלושה עיטורי גבורה הוכרו בצו כעל "חבריו" של חוסיין, הזכאים לפריבילגיות חשובות. מצד שני, דואג חוסיין לא להשאיר על כנם במשך זמן ארוך מדי מפקדים מצליחים או מצטיינים, מחשש שיצברו כוח ותמיכה רבים מדי.

כושר הישרדותו של צדאם חוסיין

אם עד כה הצליח חוסיין לעמוד מול הסכנות האורכות לו מצד הצבא, הרי זה בזכות העובדה, שהקצינים שניסו להפילו לא הצליחו לעשות זאת בשל מערכת-התראה משוכללת ומשומנת היטב; ואילו אלה שלא ניסו לעשות כן מעריכים, כנראה, כי חוסיין הינו עדיין האיש המתאים ביותר לנווט את המדינה בימים הסוערים הללו ולמנוע את התמוטטות הצבא והמדינה.

הנשיא אכן הצליח לשלוט על המערכת ולקיים את האיזון העדין בין חלקיה השונים. בה בשעה הוא השכיל לשמור על תדמית, המשמשת נכס חשוב ליחסי-חן, של שליט חזק, יציב, אחראי, מהימן — ופחות מאשר ח'ומייני. אבל גם הוא נאלץ לכופף ראשו בפני לחצים פנימיים ולרכך מעט את דפוסי-השליטה הטוטליטריים שלו. מצד שני, החשש מפני התנקשות בחייו, כפי שאירעה בעיירה דג'יל לפני כשלוש שנים, גרם לו לוותר על יסוד חשוב בשיטתו הפופוליסטית — מגע ישיר עם העם על-ידי ביקורים תכופים בחלקי-הארץ השונים. יחד עם זאת לא ויתר חוסיין על האובססיה של פולחן-האישיות, שהלכה והתחזקה ביחס הפוך למירת הפופולריות האמתית שלו. הסימן המובהק לפחד הגובר שלו מפני היחשפות פיזית לפני הציבור — ומצד שני לצורך הדוחק להפיח רוח-חיים בפופולריות שלו — הוא החגיגות שעורכים — בהעדרו — לרגל יום-השנה לביקורו במקומות שונים בעיראק. כללו של דבר, חוסיין מבקש ליהפך למעין סמל לאומי, שאסור לפגוע בו או לבקר. שגריר עיראק בבריטניה (שנמנה עם רבים מאומרי ההן לצדאם חוסיין) הגריר את מעמדו במלים אלו: "חוסיין הינו סמל לאומי. לבריטניה יש הצרצ'יל שלה... לעיראק — את צדאם חוסיין".

מן הנאמר לעיל עולה, כי מרכיבים שונים של המערכת עברו זעזועים שונים, אף כי המסגרות הכלליות

מלחמת איראן-עיראק

נותרו על כנן. מסקנה שנייה היא, כי הסכנות היותר גדולות אורכות למערכת מתוכה פנימה ולא מאופוזיציה חיצונית, שאנשיה הוגדרו בלעג על-ידי טארק עוזי, כ"חיריים מצויינים" בחו"ל.

מסקנה אחרת היא, כי חוסיין ממשיך להחזיק בידו את המפתח לסיום-המלחמה. אולם לא נראה, שהוא יכול להסכים לכך — משום שלעת עתה כרוך סיום כזה בכניעה מבישה שלו, ואולי של כל המערכת, לתכתיביו של ח'ומייני. האינטרס שיש לצדאם חוסיין ולגורמים אחרים פנימיים וחיצוניים, המעוניינים כל אחד מנקודת-הראות שלו בהמשך המלחמה, הוא, אולי, ההסבר ההגיוני ביותר למלחמה מתמשכת וחסרת-היגיון זאת.

שאלות ותשובות:

מנשה אמיר:

לגבי בריאותו של ח'ומייני, מופצות כל מיני ידיעות מוטעות ובלתי בדוקות. האיש בריא מאוד ביחס לגילו. בניגוד לדעה הרווחת שהוא מטורף, הוא אדם פיקח ומתוכנן מאוד. אולי הוא קיצוני מאוד, אבל הוא יודע בדיוק מה הוא עושה ואיך הוא פועל. הוא שולט היטב באיראן ואינו משנה את עמדתו, כי הוא מעגן אותה באמונה הדתית, וכל נסיגה מעמדה זו תיחשב כבגידה באיסלאם. זו, למעשה, המלכודת, שבה נמצא המשטר באיראן היום. מצד אחד, יש אנשים הרוצים בסיום המלחמה, ומצד שני, רואה ח'ומייני את עצם קיום המשטר שלו בהמשך המלחמה הזאת.

עפרה בנג'ו:

אני חושבת, שגם צדאם חוסיין ביחס לגילו שולט טוב למדי. ובאשר לכדורים, אמנם היו הרבה "ניסיונות של כדורים", לפי שעה הם החטיאו. מה שיהיה בעתיד...

מנשה אמיר:

המלחמה הזאת נשענת על שני אנשים בלבד. זו מלחמה בין שני אישים ושתי אידיאולוגיות, ולא בין שתי מדינות או שני עמים. ברגע שיסולק אחד מהם, יש סיכוי סביר ביותר לסיום המלחמה.

עפרה בנג'ו:

איני בטוחה, שאם צדאם חוסיין יילך, אזי תיפסק המלחמה. נוצר אינטרס מסויים גם בקרב אנשי הצבא וגורמים אחרים, שלא להגיע להסכם שלום, להמשיך ולקיים את המלחמה, כי המלחמה חיוקה אותם ויצרה אינטרסים חדשים.

מנשה אמיר:

כתוצאה מיחסי הציבור המוצלחים של משמרות המהפכה ודחיקתו המכוונת של הצבא לקרן זוית מתקבלת תמונה מסולפת. בדרך כלל, רוב המתקפות המבצעיות המתוכננות היטב מתוכננות על-ידי הצבא, והדרג הפיקודי הוא דרג צבאי מקצועי. המונים באים מקרב אנשי פסדרן. הצבא מנסה להישמר בכך, שאינו נוטה לקחת חלק בפעולות התאבדות. ברוב המתקפות, ההמונים שבאים הם אנשי באסיג' ואנשי פסדרן ולא אנשי הצבא המקצועי. היום, הצבא המקצועי באיראן נאבק על קיומו. אין לו מנהיגות חזקה מאוד; הדרג הבכיר ביותר בצבא האיראני הוא אלוף-משנה. לשלטון יש אינטרס לחזק ולהרחיב את משמרות-המהפכה, אם כי לפי נתונים שבידי, מספר אנשי הצבא הסדיר עדיין גבוה ממספר אנשי משמרות-המהפכה, שמשרתיים בזמן נתון בחזיתות. דהיינו, אם הצבא הסדיר מונה 350 אלף איש, לא עולה מספרם של אנשי משמרות-המהפכה על 250-300 אלף איש. אלא שהם מהווים יותר מעין כוח עתודה להתקפות; בכל פעם שאיראן מתכננת מתקפה, היא מגייסת את הפועלים ואנשי הכפר ושולחת אותם לחזית, ובסיום המתקפה הם חוזרים הביתה.

מנשה אמיר:

התנועה הח'ומייניסטית היא אוניברסאלית, ובתמציתיות רבה הדגשתי את השלבים להתפשטותה: איראן, עיראק, לבנון, סוריה (את סוריה אין צורך לכבוש, כי היא ידידה), ערב הסעודית, ישראל. זה כלול בשלב הראשון למימוש האימפריה האיסלאמית. אחר-כך תצא המהפכה האיראנית לפיליפינים, למלזיה, לאינדונזיה, לגאבון, למדינות אחרות באפריקה ואפילו לארצות-הברית ולמדינות אירופה. כשח'ומייני עלה לשלטון, הוא השמיט את המלה 'לאום' ו'לאומי' ככל תחום באיראן; אפילו הכנגד הלאומי באיראן שינה את שמו ל"בנק-האומה", והכוונה — האומה האיסלאמית ולא האומה האיראנית. אבל בשלבים מאוחרים יותר של המלחמה, בהחלט דובר על המולדת, על לאומיות; השלטון מנסה להשתמש במלה 'לאומי', במובן הרחב יותר של איסלאמי ולא דווקא מקומי-איראני. לכן, אין זו תנועה מקומית-איראנית, אלא תנועה אוניברסאלית, שקבעה לעצמה שלבים למימושה.

מנשה אמיר:

התפקיד, שהוטל עלי היום, בהרצאה זו, היה להסביר את השקפת עולמו של ח'ומייני. לא דיברתי בשמם של כל השיעים ולא ניתחתי את האמונה השיעית. אדרבה, בהרצאה הדגשתי, שישנם הרבה אייתוללות בכירים, שמתנגדים לתפיסת עולמו של ח'ומייני, יוצאים נגדו ודורשים את סיום המלחמה. נבי ברי, המנהיג השיעי בלבנון, אינו סמל של השיעיות. הוא אמנם נולד שיעי, אבל הוא חילוני, ואינו מנסה להשתית את שלטונו בלבנון על יסודות דתיים. אבל למה להתעלם משמות אחרים, כמו שייח' חוסיין פדאלה, חוסיין מוסאבי, איברהים אל אמין, שייח' ראהב חארב ועוד אנשים ידועים יותר ופחות, שמדברים בגלוי ובאותו סגנון של ח'ומייני על מהפכה עולמית ועל לבנון איסלאמית כשלב לשחרור ירושלים. הם אומרים וחוזרים ואומרים את זה.

מנשה אמיר:

אכן, איראן לוחמת נגד משטר הבעת', המוצג כמשטר של כוגדים. כיצד מתיישב הדבר עם העובדה, שאותו משטר נמצא גם בסודיה? וככן אמנם זו בעיה אבל הקלה עליה במידה מסוימת העובדה, שמישל עפלאק נמצא בבגדד ולא בדמשק, ולכן איראן מנסה להציג את המשטר בבגדד כמשטר מושחת של מפלגת הבעת' ולהציג את הבעת'יים בדמשק כנאורים. למעשה, התעמולה האיראנית מתעלמת לגמרי מן העובדה, שגם בדמשק יושב משטר בעת' ורק קול-ישראל בפרסית, מזכיר לפעמים לאיראנים, כי בעצם זהו אותו משטר.

עפרה בנג'ו:

לגבי הבעת' העיראקי הבעת' הסורי פשוט אינו קיים, אז אין לו בעיות.

מנשה אמיר:

מה התועלת או הנזק האפשרי של מדינת ישראל מהמשך המלחמה בין איראן לעיראק? ובכן, תשובה חד-משמעית אי-אפשר לתת. לכאורה, שני אויבים שלנו נלחמים זה כזה, אבל יש גם השלכות אחרות, שרק את חלקן ניתן לחזות היום. אחת הסכנות היא הרחבת המלחמה למדינות אחרות באזור, הפסקת יצוא הנפט וכניסת כל האזור שלנו למלחמת-עולם נוספת, אם כי הסיכוי לכך הוא קלוש.

דבר שני הוא הסכנות הטמונות באידיאולוגיה הח'ומייניסטית, שחדרה ללבנון, שחודרת לעיראק, מוצאת קרקע נוחה בנסיכויות הנפט במפרץ הפרסי ומסכנת את המשטר בערב הסעודית. האם ח'ומייניזם זו תופעה שתחלוף מן העולם עם מותו של האיש, או זו אידיאולוגיה שורשית, שתמשך ותאיים על קיום מדינת ישראל גם לאחר הסתלקותו של האיש? — זו שאלה נכבדה מאד.

מנשה אמיר:

מצד אחד, השלטון באיראן מהלל את כלל המוסלמים בסודן ומדבר עליהם כמהפכנים איסלאמים; ומצד שני — התעלם השלטון באיראן לגמרי מן הטבח הנורא, שקרה בחמה ובחומס בסודיה. בכלי התקשורת שלהם מתעלמים האיראנים מן הטבח בסוריה, מהללים אותם המוסלמים בסודן ומתמרמרים מאוד, למה הכת השלטת בסודן בגדה במטרות המהפכה ואינה הופכת את המדינה למדינה איסלאמית.

מנשה אמיר:

למרות התהום האידיאולוגית הפעורה בין השיעים לסונים, ראוי לציין, שהשלטון באיראן מצליח יפה מאד בתעמולתו לכסות על פני הפער הזה ולדבר על המוסלמים כיחידה אחת, מבלי להתייחס ולהזכיר

אם הם שיעים, סונים, עלאוים או מטוואלים. ועד כדי כך השלטון מתוחכם ומתוכנן, שהוא ערך ועידה של האופוזיציה העיראקית בטהראן. לדעת, האופוזיציה העיראקית היא אופוזיציה שיעית, אבל בוועידה בטהרן השתתפו גם נציגים כורדים וגם נציגים סונים, כדי להדגיש שזו מהפיכה איסלאמית, שאינה מפלה בין שיעים לסונים.

מנשה אמיר:

אפשר לאמר, שפלג מסויים של הצבא שומר אמונים לתקופת השאה. האופוזיציה היושבת בפריס, מקווה שבבוא הזמן יוכל פלג זה להציל את איראן מציפורני ח'ומייני. חלק אחר עבר תהליך שטיפת מוח ח'ומייניסטית והוא נאמן למשטר ומוכן למלא אחר צויו והוראותיו. פלג אחר נאמן לארגון המוג'הדין, הארגון המרכסיסטי-איסלאמי, נמצא איתו בקשר ומבצע את הוראותיו. בסיכומי של דבר, הצבא אינו פוליטי ולא ניתן לעמוד על מגמות פוליטיות בתוכו, כי השלטון באיראן מונע בעקביות רבה פרסום הצהרות, או מתן פרסום למפקדי הצבא או לדרג פיקודי כלשהו.

יו"ר — ד"ר מרק הלר:

אני מודה למשתתפים במושב הזה, הן על הבמה והן בקהל. מהשאלות שנשאלו אפשר ללמוד שהנושא האיראני מקסים את הקהל הישראלי, בעוד שהוא אדיש לנושא העיראקי, ואני מתנצל על כך לפני המרצה שהציגה את הנושא העיראקי...

מושב רביעי

יו"ר — פרופ' גבי כהן:

אני מתכבד לפתוח את המושב הרביעי של יום העיון השנתי לזכרו של דוד. המושב יכלול שני חלקים. נתחיל בהרצאתו של פרופסור אליהו קנובסקי ולאחר מכן, ללא הפסקה, נקיים את הרב-שיח על הנושא, שעומד במרכז יום העיון.

אני מזמין את פרופסור קנובסקי, שהוא ראש המחלקה לכלכלה באוניברסיטת בר-אילן ומוותיקי החוקרים הבכירים של מכון שילוח ומרכז דיין. פרופסור קנובסקי הוא בעצם חלוץ המחקר הכלכלי במזרח התיכון בזמן החדש באקדמיה הישראלית, וודאי חלק מכם מכיר את פרסומיו. נזמין אותו להאיר את הנושא מן ההיבט הכלכלי.

פרופ' אליהו קנובסקי:

הממד הכלכלי של המלחמה

תורה רבה. המלחמה, שהתחילה בספטמבר 1980, יש לה השלכות מרחיקות לכת מבחינה כלכלית על המדינות הלוחמות, על האזור כולו ועל שוק האנרגיה והנפט העולמי. חלק מההשלכות האלה הן לטווח ארוך. אתייחס, כמובן, לנקודות האלה שלב-שלב.

בשלב הראשון, אתן רקע קצר על כלכלת איראן לפני המלחמה ומאז פרוץ המלחמה. הכוחות המהפכניים התחילו להתגבר במיוחד ולפגוע בכלכלה בשנת 1978, וברבע האחרון של שנה זו נפסק כליל היצוא האיראני. מכיוון שאיראן היתה השנייה בעולם ביצוא הנפט, לאחר סעודיה, השתדרה בהלה חסרת תקדים בשוק הנפט העולמי, והמחירים האמירו מ-12 ל-13 דולר לחבית ב-1978 ל-30-37 דולר באוגוסט 1980, חורש לפני פרוץ המלחמה. למעשה, היו המחירים יותר גבוהים, כי מדינות שונות תבעו תוספות מחיר.

המשטר החדש, שתפס את השלטון בפברואר 1979, חירש תוך זמן קצר לאחר מכן את היצוא מאיראן, אמנם בממדים קטנים יותר מאשר שלטון השאה. אבל ברצוני להדגיש, שבתקופה בת שנה וחצי, בין עלות חיומיי לשלטון ועד ערב המלחמה, היתה ירידה מתמדת וחזקה בתפוקה וביצוא של נפט מאיראן. בשלושת החודשים הראשונים, אפריל-יוני 1979, למשל, היתה התפוקה כ-3.9 מיליון חביות ליום, לעומת 5.7 מיליון לפני המהפכה. תוך שנה וחצי — כנראה כתוצאה ממהומות פנימיות, סילוק, חיסול או עזיבה של מומחים שונים — היתה ירידה מתמדת בתפוקת הנפט. בשלושת החודשים שקדמו למלחמה ירדה התפוקה ל-1.4 מיליון חביות ליום. דהיינו, היצוא האיראני ערב המלחמה ירד למיליון חביות ליום, לעומת 5 מיליון חביות ליום תחת שלטון השאה.

ב-1979 היתה ההשפעה של תהליך זה עדיין קטנה יחסית מבחינת ההכנסות של איראן, כי אז עלו המחירים בקצב מהיר, וכיסו ברובם על הירידה הכמותית ביצוא האיראני. בשנת 1980 היתה כבר ירידה משמעותית בהכנסות של איראן.

מלחמת איראן-עיראק

הבעיות הכלכליות של איראן לפני המלחמה לא נסבו רק סביב ענייני נפט. היתה ירידה רצינית בתפוקה החקלאית וירידה משמעותית הרבה יותר בתפוקה התעשייתית. על-פי האומדנים הרשמיים של איראן בין השנים 76/7-80, דהיינו לפני המלחמה, ירד התוצר הלאומי הגולמי של איראן ב-25%. היתה אבטלה המונית, במיוחד בסקטור האורבני. על-פי האומדנים היה שליש מכוח-העבודה האורבני מובטל לפני פרוץ המלחמה. מכאן, שהמלחמה פרצה בתקופה של בעיות כלכליות חמורות באיראן.

האמת היא שכתוצאה מהמלחמה ירדה התפוקה האיראנית אך כמעט. הבעיה היתה שהאיראנים היו חייבים להגדיל את ההוצאות הצבאיות. האומדנים לגבי הוצאות צבאיות, שמתפרסמים על-ידי U.S. Army Control and Disarmament Agency (משרד ממשלתי אמריקאי העורך אומדנים לגבי מדינות כל העולם), אומרים כי המשטר האיראני המהפכני קיצץ במחצית את התקציב הצבאי — מ-12 מיליארד דולר תחת שלטון השאה בשנת 1978 ל-6 מיליארד דולר בשנת 1979. כתוצאה מהמלחמה נאלץ המשטר החדש שוב להגדיל את ההוצאות הצבאיות. כך קרה גם לגבי יבוא נשק. לפי אותם האומדנים, תחת שלטונו של השאה הגיע יבוא הנשק להיקף של 2-2.5 מיליארד דולר לשנה; ב-1980 ירד יבוא הנשק ל-400 מיליון דולר, ירידה ענקית, אבל כתוצאה מהמלחמה, חייב היה המשטר לשוב ולהגדיל את יבוא הנשק.

העתודות של הבנק המרכזי, שהיו בעת שלטון השאה הגיעו בעת שלטון ח'ומייני ב-1979 לשיא של כ-15 מיליארד דולר, כמעט אולו לגמרי בשנת 1982, והמצב הכלכלי היה, כאמור, בכי רע. ייתכן מאד, שצדאם חוסיין, אשר ירע על מצב עניינים זה, לקח זאת בחשבון בשיקוליו. בסוף שנת 1981 או תחילת 1982 שינה הממשל האיראני את המדיניות הכלכלית שלו באופן מהפכני, באמצע לעצמו מדיניות יותר פרגמטית מבחינה כלכלית.

כצער ראשון — הגדילו האיראנים בהרבה את תפוקת הנפט, ובשנת 1982 היתה תפוקת הנפט האיראנית 2.4 מיליון חביות ליום. אמנם פחות בהרבה משהיתה תחת שלטון השאה, אבל כמות כפולה כמעט מאשר בשנה הקודמת. כתוצאה מכך, גדלו בהרבה ההכנסות מיצוא נפט, לכ-20 מיליארד דולר בשנת 1982. הדבר איפשר למשטר המהפכני באיראן להיות יותר ליברלי מבחינת יבוא — לייבא יותר מזון, חומרי גלם לתעשייה ולחקלאות, חלקי חילוף וכו'. חלה התאוששות משמעותית במשק האיראני. אמנם, המצב היה עדיין הרבה יותר רע משהיה תחת שלטון השאה, מבחינת רמת התפוקה, אבל בהשוואה למצב בשנתיים הקודמות הוא השתפר באופן משמעותי.

יתירה מזאת, החוב החיצוני, שבשנת 1979 הגיע לכ-10 מיליארד דולר, כמעט חוסל בשנת 1984. באותו הזמן, העתודות של הבנק המרכזי גדלו בהרבה, מ-4 מיליארד דולר ל-8 מיליארד דולר. היתה עלייה בתפוקה התעשייתית ובכלל בתפוקה הלאומית שלהם. ב-1984 התחילו הפצצות כבדות על מכליות נפט במפרץ, שגרמו לצמצום היצוא האיראני.

בידינו דיווחים סותרים לגבי כמות יצוא הנפט האיראני והיקף ההכנסות. אומרן של קרן המטבע הבינלאומית, למשל, מציין 13 מיליארד דולר לעומת כ-20 מיליארד דולר בשנה הקודמת. אומרן אחר

קובע 18 מיליארד דולר. בכל אופן, משני אומדנים אלה עולה בברור, שהיתה פגיעה מסויימת ביצוא עקב ההפצצות העיראקיות, והדבר השפיע על היקף ההכנסות של איראן, כמובן גם כתוצאה מירידת מחירים.

יש להדגיש, שגם אם מצליחים האיראנים להמשיך ביצוא — והם מצליחים בכך — הרי הם חייבים לשלם באופן בלתי ישיר עבור הפרמיות של חברות הביטוח, כדי לפצות את מובילי הנפט. כתוצאה מכך, כנראה, ריסן המשטר האיראני שוב את היבוא. אבל אני מסיק מכל זה, שהמצב המשקי באיראן השתפר באופן משמעותי בשנתיים האחרונות. למרות ההפצצות העיראקיות הם ממשיכים, אם כי במידה מוגבלת, בפיתוח, בהנחת צינורות של גז טבעי ברחבי המדינה, בבניית כבישים וכו'. האיראנים ממשיכים ואף מרחיבים היום את חיפושי הנפט, כדי להגדיל את התפוקה עד כמה שאפשר.

פרט פיקנטי, שקראתי במקום אחד, וזה כמובן מידע בלתי רשמי, הוא שהאיראנים טוענים, שבאוצרם מצויים התכשיטים שהשאיר השאה, ששוויים נאמד בעשרות מיליארדי דולרים. זוהי מעין עתודה מסויימת העומדת לרשותם.

בעיראק המצב הוא הפוך. התלות של עיראק בנפט היא גדולה הרבה יותר משל איראן. השגשוג שהיה מנת חלקה של עיראק בשנות ה-70 נבע אך ורק מעלייה בתפוקת הנפט החל משנת 1972, ועוד יותר מעליית מחירי הנפט. בשנת 1979 הצליחו העיראקים להגדיל את התפוקה שלהם עוד יותר, וכתוצאה מעליית המחירים גדלו ההכנסות שלהם בשנה שלפני פרוץ המלחמה והגיעו ל-33 מיליארד דולר מיצוא נפט, פי-שלושה מאשר שנתיים קודם לכן וזוהי עלייה ענקית. אמנם הם הגדילו את היבוא שלהם, אבל למרות זאת, העלייה בהכנסות מנפט לפני פרוץ המלחמה היתה עד כדי כך גדולה, שהעיראקים התחילו את המלחמה עם עתודות כספיות גדולות מאוד בבנק המרכזי — כ-35 מיליארד דולר.

נוסף לכך הסתמכו העיראקים על הסיוע של סעודיה וארצות אחרות באזור. המהלומה הקשה ביותר לעיראק היתה — ועודנה — שאיראן הצליחה ומצליחה עד היום לחסום כליל את היבוא והיצוא של עיראק דרך המפרץ. לכך יש השלכות כלכליות מרחיקות לכת לגבי עיראק.

לפני פרוץ המלחמה הזאת היו לעיראק שלושה נתיבים ליצוא נפט. אחד היה דרך הצינור שעובר בסוריה, השני היה דרך תורכיה והשלישי והעיקרי היה דרך המפרץ. המוצא דרך המפרץ נחסם כליל מאז פרוץ המלחמה. באביב 1982 שיחדו האיראנים את הסורים לסגור את צינור הנפט מצפון עיראק דרך סוריה, בנוותם להם נפט כמענק ונפט נוסף במחירים מוזלים. כתוצאה מכך נשאר לעיראק מוצא אחד של נפט — דרך תורכיה, וכושר הקיבול שלו היה אז (היום כבר יותר) — 650,000 חביות ליום, דהיינו חמישית מיצוא הנפט העיראקי לפני פרוץ המלחמה. במונחים כספיים — לפני פרוץ המלחמה היו הכנסותיה של עיראק מנפט 33 מיליארד דולר; בשנים 81-83 — 10 מיליארד דולר בקירוב בלבד (לשנה).

בשנתיים הראשונות שלאחר פרוץ המלחמה היתה המדיניות הכלכלית העיראקית מדיניות של "רובים וחמאה", כלומר, מוצרים אזרחיים לצד מוצרים צבאיים. עובדה זו עולה מהרבה נתונים: יבוא סחורות אזרחיות גדל בקצב מדהים לאחר פרוץ המלחמה, מ-5.5 מיליארד דולר ב-1978 לכ-20 מיליארד דולר ב-1982. קצב גידול ענקי. באותו הזמן גם גדל, כמובן, יבוא הנשק, על-פי דיווח מהממשל האמריקני מכ-1.6 מיליארד דולר בשנת 1978 ל-4.3 מיליארד דולר ב-1982. לעיראקים היו הוצאות נוספות, כי הוצאות ההובלה גדלו בהרבה, משום שהחלופות שלהם — לייבא דרך תורכיה, סעודיה, או ירדן — הן כמובן הרבה יותר יקרות מאשר הובלה דרך הים — דרך המפרץ.

כנראה, שהמשטר העיראקי ציפה למלחמת בזק ולניצחון מהיר. הוא אף האמין כי במצב של עתודות כספיות ענקיות, נוסף לתמיכה כספית די גדולה מהשכנות של עיראק — הניצחון מובטח. מה הם ממדי הסיוע — בעיקר של סעודיה וכווית — לעיראק אין אנו יודעים. יש אומדנים שונים. על-פי האומדן הגבוה ביותר הגיע הסיוע אפילו ל-50 מיליארד דולר עד לפני שנתיים. אחרים אומדים אותו עד 30 מיליארד דולר. דבר אחד ברור, שהסיוע נמצא בקו של ירידה.

בעקבות הירידה העצומה ביצוא הנפט, נקט המשטר העיראקי בשנת 1982 בקו שונה — מיתון כלכלי חמור כדי לרסן את ההוצאות האזרחיות ולצמצמן לדברים החיוניים ביותר. כל המדינות, שמספקות לעיראק מוצרים אזרחיים או מוצרים צבאיים, התבקשו להעניק אשראי — מדינות כצרפת, הודו, תורכיה, ירדן, ארצות-הברית, יפן, מערב גרמניה ועוד.

ממדי הסיוע הכלכלי של סעודיה לעיראק, כאמור, פחתו בהרבה, מכיוון שהמצב הפיננסי בסעודיה הולך ורע. בשנת 1983 היה לסעודים גירעון עצום של יותר מ-20 מיליארד דולר. העתודות הכספיות של הסעודים יורדות, ואין לי ספק שהרבר משפיע על ממדי הסיוע שניתן לעיראק.

פירושו של דבר הוא שמבחינת עיראק קרו מספר דברים. ראשית, הם גמרו כמעט כליל את העתודות הכספיות שצברו לפני המלחמה, כ-35 מיליארד דולר. שנית, הם הפכו יותר ויותר תלויים בהלוואות ממדינות שונות. נוסף לכך, כמובן, צריך להדגיש, כי בהיות האוכלוסייה העיראקית הרבה יותר קטנה מזו של איראן, הרי הבעיות של כוח-אדם בעיראק הן הרבה יותר חמורות; לכן "מייבאים" פועלים, בעיקר ממצרים, דבר המהווה אף הוא נטל כלכלי. מעריכים, שהפועלים הזרים מוציאים כל שנה כ-4 מיליארד דולר מהמדינה, וזהו סכום עתק מבחינת העיראקים. גם התפוקה העיראקית ירדה באופן משמעותי ביותר בשנים האחרונות, ולפי הערכות משרד החקלאות האמריקני תלויים היום העיראקים ב-60% יבוא של כל צריכת המזון שלהם.

החוב החיצוני של עיראק, לפי אומדן זהיר, הגיע בסוף השנה שעברה לכ-20 מיליארד דולר. אין הסכום כולל את ההלוואות, כביכול, שנתונות סעודיה וכווית. הכוונה רק להלוואות שעיראק לוהה מצרפת, תורכיה, אנגליה, יפן, הודו ועוד.

כעת משתדלים העיראקים להניח יותר צינורות, כדי להרחיב את כושר היצוא שלהם דרך תורכיה.

כנראה, שיתחילו בקרוב להניח צינור נפט נוסף דרך תורכיה, ובכך יגדל כושר היצוא למיליון חביות ליום בקירוב. העיראקים אף התחילו להניח קו צינור נוסף דרך סעודיה, דבר שיוסיף להם עוד כחצי מיליון חביות ליום במשך השנה-שנתיים הבאות.

אם מחירי הנפט לא ירדו, יש להניח, שתוך שנתיים תוכפלה ההכנסות של עיראק מנפט יחסית לשנה שעברה — ותגיענה ל-20 מיליארד דולר. אולם זוהי הנחה שאינני יכול לקבלה. לפי הערכותי שלי מחירי הנפט אכן ירדו. נוסף לכך חייבים העיראקים לשלם לקבלנים, הבונים את צינורות הנפט האלה. פירוש הדבר הוא, שגם לאחר סיום הנחת צינורות הנפט, הולך מצבה הכספית של עיראק ומחמיר, ואין לי ספק, שזהו אחד הגורמים החשובים, שמאיץ בהם לבקש הפסקת המלחמה.

איך משפיע מצב עניינים זה על מדינות אחרות? היו הרבה תחזיות, לפיהן כתוצאה ממלחמת איראן-עיראק המחירים שוב יאמירו בספטמבר 1980. תחזית זו לא התממשה. היתה עלייה קטנה של כמה דולרים לחבית לכמה חודשים, והחל מהרבע השני של שנת 1981 מחירי הנפט הם בירידה כמעט מתמדת, מבחינה ריאלית ומבחינה נומינלית.

הסעודים — ואני מתייחס לסעודים בתור תומכיה העיקריים של עיראק מבחינה כספית — היבוא שלהם עלה באופן מדהים. אם, למשל, ייבאה סעודיה בשנת 1974 סחורות ושירותים בהיקף של פחות מ-9 מיליארד דולר, הרי בשנת 1981 הגיע היבוא ל-83 מיליארד דולר. נוסף לכך הם הגדילו, כמובן, את הסיוע הכספי שלהם למדינות אחרות.

כנראה, שהסעודים — כמו יתר מדינות הנפט — הסתמכו על דברי "מומחים" בכל העולם, שצפו כי מחירי הנפט ימשיכו לעלות, אפילו ריאלית, ושהתלות של העולם בנפט המזרח-תיכוני — במיוחד בנפט הסעודי — תלך ותתחזק. המציאות היתה הפוכה, וההכנסות הסעודיות מנפט ירדו משיא של 113 מיליארד דולר ב-1981 ל-47 מיליארד דולר ב-1983, ואני מעריך, שבשנת 1984 היו הכנסות אף פחות מזה, אולי בסביבות 40 מיליארד דולר — ירידה ענקית.

מאידך גיסא, הוצאות הסעודים על יבוא של סחורות ושירותים גדלו, ותוך שנה-שנתיים נהפכו העודפים של סעודיה במאזן התשלומים לגירעונות המעיקים עליה, או מתחילים להעיק עליה, באופן משמעותי.

פירושו של דבר הוא, שהסיוע הסעודי לעיראק, המוענק כנראה מתוך פחד מח'ומייני, מכביד על הסעודים היום עוד יותר. הדבר אף גורם ללחצים פנימיים בסעודיה להגדלת יצוא הנפט אף-על-פי שזה נוגד את המדיניות של אופ"ק. הם עושים זאת בדרך עקיפה, בצורת עסקי חליפין וכל מיני אופנים אחרים. דבר זה מהווה לחץ פנימי חזק להורדת מחירי הנפט.

ובקצרה לגבי העתיד. כפי שאני רואה זאת קיימות כאן שתי הנחות. אחת לגבי העתיד הקרוב — כל זמן שהמלחמה נמשכת. והשנייה לגבי העתיד הרחוק — כשהמלחמה הזאת תפסק אי-פעם. ובכך, כל זמן שהמלחמה נמשכת. והשנייה לגבי העתיד הרחוק — כשהמלחמה הזאת תפסק אי-פעם. ובכך, כל זמן

ומחמיר. גם סעודיה וכווית חייבות להגדיל את התפוקה שלהן, כדי לממן את המלחמה נגד איראן. איראן אף היא חייבת לעשות מאמצים עליונים — והיא עושה זאת — להגדיל את התפוקה שלה ולממן את המלחמה, כי ככל הידוע אין היא מקבלת סיוע כספי משום מקור חוץ.

ולהנחה השנייה — אם אנחנו מניחים, שהמלחמה הזאת תיפסק אי-פעם, אז הלחץ על שוק הנפט להורדת מחירים יהיה חזק ביותר, מכיוון שעיראק ואיראן רוצות לשקם את המשק שלהן. איראן הכריזה על תכנית פיתוח גראנדיוזית, ועיראק, כמובן, נמצאת גם היא במצב דומה. נוסף לכך חייבת עיראק להחזיר חובות ההולכים וגדלים. במלים אחרות, המלחמה הזאת גורמת להעמקת עודפי הנפט בעולם. פירוש הדבר הוא לחץ להורדת המחירים, עם כל מיני השלכות לא-כלכליות על כל המדינות באזור.

שאלות ותשובות:

פרופ' אליהו קנובסקי:

ראשית, הפריזו רבות בהערכת כוחו של אופ"ק. כמו בכל קבוצה של מדינות, אם זה באו"ם או כל מקום אחר, כל מדינה דואגת לאינטרסים שלה ולהגברת התפוקה, בין שזה נעשה בצורת מכירה או בדרך של עסקי חליפין. כל הדברים האלה מוכרחים להביא לידי ירידת המחירים. אין מוצא מזה, בין שאופ"ק רוצה בכך, או לא. יש עניין של כוחות שוק. לא גרסתי בעבר, ואף איני גורס היום, שיש לארגון אופ"ק כלשעצמו הכוח לקבוע מחירים. הדרך היחידה לקבוע מחירים היא על-ידי הורדת התפוקה. סעודיה הגיעה לקו האדום. היא אינה יכולה להוריד את התפוקה יותר לטווח ארוך, בלי לסכן את עצמה. כוונת, שהיא העשירה ביותר מכל מדינות הנפט והרבה יותר מאשר סעודיה, דרשה מכסה יותר גדולה מאופ"ק.

רב־שיח בנושא :

האינטרס הישראלי בתוצאת המלחמה
ויכולת ישראל להשפיע עליה

יו"ר — פרופ' גבי כהן :

אנחנו פותחים כעת ברכ־שיח, שבו הוזמנו ליטול חלק: אמציה ברעם מהחוג ללימודי המזרח־התיכון באוניברסיטת חיפה; אורי לוברני — מתאם נוכחות ישראל בלבנון, אני מניח, שהוא פה על תקן אחר — האיש שלנו בטהרן תקופה ארוכה; אלוף יהושע שגיא — לשעבר ראש אמ"ן; דוד קמחי — מנכ"ל משרד החוץ.

נושא הרכ־שיח הוא — האינטרס הישראלי בתוצאת המלחמה ויכולתה של ישראל להשפיע עליה. במוקד הדיון תעמוד השאלה בדבר יכולתה של ישראל להשפיע עליה.

הרכ־שיח יתנהל בדרך זאת — יהיה סיבוב ראשון לארבעת המשתתפים וכל אחד ידבר זמן קצוב. לאחר מכן, אם יתאפשר, אאפשר לשאול שאלות, שעליהן ישיבו המשתתפים.

אני מציע, שאמציה ברעם יתייחס לאינטרסים הישראליים בסכסוך הזה או בעיקר בתוצאותיו, וכפי שאמרתי, אם ואלו אמצעים יש לנו להשפיע עליו.

אמציה ברעם:

אתמקד באינטרס הישראלי בסכסוך העיראקי-איראני וכאפשרותה של ישראל להשפיע עליו. אביא דברים מן ה"קסינגס קונטמפוררי ארכייבס" מ־31 במאי 1982, שבו צוטטו דברי הרמטכ"ל הקודם של ישראל, רב־אלוף רפאל איתן. לשאלה שנשאל על־ידי כתבים זרים: "האם אין ישראל חוששת מניצחון איראני במלחמת המפרץ?" השיב: "כדי להגיע לירושלים, יהא על צבא איראן לעבור דרך עיראק וירדן. אפשר לצפות מהצבא האיראני, שיותר אחוריו שובל של הרס וחורבן בשתי המדינות". אינני בטוח שהציטוט מדויק, מפני שקשה לי להעלות על הדעת, שרמטכ"ל ישראלי יאמר דבר כזה. מכל מקום, גם אם אינו מדויק, אשתמש בו כנקודת מוצא.

ההנחה, העולה מדברים אלו, כאילו מצב זה איננו מנוגד בהכרח לאינטרס ישראלי, דורשת בדיקה. בשורש הדברים עומדת ההנחה הסמויה שעיראק היא מדינה, שאין לה תקנה. בעיראק שולט הבעת' עוד משנת 1968. המשטר הזה מחוייב מבחינה אידיאולוגית לחורבנה הטוטאלי של מדינת ישראל; לא כל־כך להקמתה של מדינה פלשתינית על חורבותיה אלא להקמת מדינה ערבית אדירה אחרי "וואחדה שאמלה", אחדות טוטאלית, שעיראק תהיה גורם חשוב בה. עיראק חותרת בנחישות גדולה להגשים את המחוייבויות האידיאולוגיות שלה. זו מדינה סטאליניסטית, על כל המשתמע מכך. זו מדינה רצחנית, כמעט מטורפת. אי אפשר להגיע איתה לשום הסדרים. זו מדינה עם צבא אדיר ולוגיסטיקה מצויינת. עם מדינה כזו אין לחתור להסכמים וחיסולה הוא לטובת ישראל. זו הנחת היסוד ואז גם אם נראה צבא איראני על גבולנו, הרי חורבנה של עיראק עדיין עדיף. עם הצבא האיראני נסדר, אולי משום שאין הוא מאורגן, או ממוסד; יש לו בעיות לוגיסטיות, ארגוניות, וקיימים סכסוכים פנימיים בין הפסדרן ובין הצבא. בנוסף לכך על־פי הנחה זו תהיה איראן טרודה שנים רבות ב"עיקול" כיבושיה בעולם הערבי, ואפשר שלעולם לא תתגבר על הניגודים, שיווצרו בין סונים לשיעים, ערבים ואיראנים.

גישה אחרת לסכסוך אומרת, "יכה יוסי את יוסי" — ככל שתאריך המלחמה, כך ייטב לישראל. אבחן עתה את שתי הגישות ואפתח בראשונה.

אין כל ספק, שעיראק היא מדינה סטאליניסטית, והיא גאה על היותה כזו. באחד מראיונותיו אמר נשיא עיראק: "אנחנו הולכים בשיטה סטאליניסטית בכך שכלפי פנים מופנה אגרוף כרוז, ואלו במדיניות החוץ קיימת גמישות רבה".

השאלה היא, האם הדבר לרעת ישראל? עד היום, האנשים שנרצחו — ונרצחו רבים — היו שיעים פונדמנטליסטים, אוהדי ח'ומייני מושבעים ושונאי ישראל, או חברי מפלגת הבעת', שסטו מן הדרך, שצדאם חוסיין ראה אותה כדרך הנכונה. הדרך הנכונה אומרת — עיראק בראש וראשונה. בשנים 1970 עד 1977/8, התחולל מהפך אידיאולוגי, פוליטי, צבאי וכמידה רבה גם כלכלי. התפיסה ששלטה בתחילה היתה זו של התמקדות בענייני האומה הערבית. הקבוצה שהובילה בעיראק ב־68/9 ביקשה לחולל את המהפיכה הערבית המתמדת, או כלשונם לפעמים — המהפיכה המתמדת. זהו מונח טרוצקיסטי, ולא במקרה, שחובק בתוכו מהפיכה סוציאליסטית, השתלטות הבעת' על כל המדינות

השכנות וחיסול ישראל — והכל במכה אחת, או בתהליך בן שנים אחדות, כשהניצוץ — חיסול ישראל.

מהתפיסה הזאת יש מעבר הדרגתי, אבל ברור, לתפיסה שהופיעה בגלוי בשנת 1978 במאמר פרוגרמטי של צדאם חוסיין, שכותרתו — סוציאליזם בארץ אחת. פירושו של דבר, עיראק בראש וראשונה; מה שישיר את עיראק, ישרת לבסוף גם את הערבים, אבל עיראק קודמת.

לזה נוסף נדבך אידיאולוגי חשוב מאד של לאומיות בבליית, שהולך ונבנה גם היום בתוך המלחמה, למרות שהיא נוגדת במפורש את האיסלאם. הם אינם אומרים, כי בהיותם בבליים הם אינם ערבים, ואין בכך פרישה מוחלטת מהפאן-ערביות. לדבריהם, גם הבבליים היו ערבים, והעיראקים הם צאצאי הבבליים והשומרנים. מי שרוצה יכול להוסיף את האכדים, את האשורים, את הכשדים וכך הלאה. כלומר, ברמה האידיאולוגית הגבוהה ביותר יש מעבר לאנוכיות ולמורעות עצמית עיראקית והצדקה אידיאולוגית מפורשת לכך. צריך להבין זאת כדי להעריך את המשמעות לגבי ישראל ולגבי המפרץ הפרסי. יש עלייה עצומה בחשיבות המפרץ הפרסי בהרבה תחומים.

בדיקת ההכנות של עיראק ערב מלחמת עיראק-איראן בתחום הימי מעלה, שהעיראקים בונים צי בשביל האוקיינוס ההודי. תשומת הלב מתמקדת במידה גוברת והולכת במפרץ הפרסי ופחות ופחות בפלשתיין.

התפיסה העיראקית, כפי שביטא אותה צדאם חוסיין לפני מלחמת המפרץ, היא שהמלחמה בישראל צריכה לחכות, לא שיוותרו עליה, אך היא צריכה לחכות, ועל פי דבריו — עשר שנים. בנאום אחרי מספר חודשים הוא כבר אמר — עשרים שנה, ובנאום כעבור שנה — כמו הצלבנים, כלומר, מאתיים שנה. הציבור הישראלי אינו ער לכך שיש תמורה חשובה. לא חשוב איך נקרא לזה — פרמאטיזם, ציניות, או אנוכיות עיראקית — המשמעות מבחינתנו היא שעיראק נותנת איתותים לציבור שלה בראש וראשונה — אולי גם לנו, אבל ודאי לציבור שלה — כי קודם כל יש להתמקד בעיראק ובפריפריה הסמוכה. האם תפיסה זו מבטלת לחלוטין את האפשרות כי עיראק תפנה נגדנו יום אחד? לצערי, התשובה שלילית אך בכל אופן נולדה מדיניות חדשה לפני המלחמה והיא מתעצמת במהלך המלחמה.

קיימת תופעה נוספת — צמיחת עילית חדשה. מכל העילית העיראקית של השנים 68-69 של מפלגת הבעת' — מפקדת מועצת המהפיכה (הגוף הראשון בחשיבותו), המנהיגות האזורית (השני), הממשלה (השלישי) — לא נשאר כיום איש בשלטון. למעשה, כפי שמקובל בעיראק, רבים מהם לא נשארו בחיים. היו לעיראק "טרוצקים" משלה. אחד מהם, עבד אלח'אלק אלסאמאראי שמו, איש רציני מאד, אידיאולוג חשוב ואיש ארגון חשוב — הוא נאסר ב-1973 על-ידי צדאם חוסיין וחוסל ב-1979. כל אנשי החוג הפרו-סורי בעיראק חוסלו. להבהרה — העיראקים אנשי החוג הפרו-סורי היו מוכנים לשותף פעולה באופן אפקטיבי עם הסורים כנגד ישראל.

השאלה היא, האם הסטאליניזם העיראקי הוא כל כך רע לישראל? שאלה נוספת, האם למערב היה קל יותר להסתדר עם יוסף סטאלין או עם ליאון טרוצקי? — לדעתי, עם סטאלין. טרוצקי אמר שצריך לחולל מהפיכה עולמית ומהפיכה מתמדת. סטאלין אמר: סוציאליזם בארץ אחת. סטאלין קיים את מה שאמר, וכל הישגיו באו לו מההסכם עם רוזוולט ביאלטה. ובהקשר העיראקי — ה"טרוצקיסטים" של הבעת' היו מוכנים להסתכן בהפיכה בבגדאד, או לפחות בחתרנות סורית וללכת בכל זאת לשיתוף פעולה סורי-עיראקי הדוק נגד ישראל. ה"סטאליניסטים" של הבעת', ובראשם צדאם חוסיין העדיפו להתרחק, או לפחות להסתייג מסוריה ולצמצם עד למינימום את שיתוף הפעולה עמה. תחת ה"טרוצקיסטים" שלחה עיראק צבא לסוריה במרץ 1969. תחת ה"סטאליניסטים" (או ביתר דיוק — בהשפעתם הגוברת בהדרגה) הוציאה עיראק את צבאה מירדן ומסוריה ב-1971. תחת השפעת צדאם חוסיין, ה"סטאליניסט" הראשי, נמנעה עיראק ממשלוח צבא לגולן ב-1979 בזמן ההתקרבות לסוריה; וכשעלה לכס הנשיאות ביולי 1979 אף החלה הידרדרות מחודשת ביחסי שתי המדינות, בעיקר ביוזמתה של עיראק בשל החשש מחתרנות סורית.

המשטר בעיראק הוא שופך דמים. אבל אם יש בינינו כאלה, שרוצים לעשות שלום רק עם מדינות הומוניסטיות ודמוקרטיות, עליהם לוותר על שלום במזרח התיכון. מה שעשה חאפז אל אסד באל-חמה, לא עשה צדאם חוסיין עד היום. צדאם חוסיין לא העמיד את הארטילריה שלו מסביב לעיר כמו אל-חמה וירה עליה במשך שבוע ימים. הוא עשה כך רק בדוג'יל, שהוא מקום קטן. ובכל זאת היו רבים בישראל שהיו מוכנים, בתקופות שונות, להגיע לשלום עם סוריה.

לסיכום, לדעתי תהא זו טעות, לקבל את התיזה, לפיה עדיף שאיראן תגיע לגבולנו. זוהי טעות טראגית בקריאת המפה. עיראק הגיעה לאן שהגיעה במשך 14-15 שנים. זוהי מדינה פרמאטית, לא נעימה, אבל מעשית מאד, שמבחינה מהי מדיניות של כוח, ומהן מגבלותיו. באיראן מתחיל התהליך רק עכשיו. אם איראן תגיע לגבולנו אולי יהיו לנו מספר שנים של שקט, בגלל הכאוס הנורא שישלוט בכל האזור, אבל תוך חמש שנים אפשר לבנות צבא, והאיראנים טורחים כבר היום בבניית צבא בן שני מיליון חיילים. כל זאת יחד עם הנפט של עיראק ושל סעודיה וכן הלאה וכן הלאה — האם זה אינטרס ישראלי? התשובה שלילית.

הגישה השנייה שהוזכרה היא "יכה יוסי את יוסי". גישה זו עומדת בסימן שאלה. הנחת היסוד שלה אומרת, שעיראק תחזיק מעמד עד אינסוף. יכה יוסי את יוסי 20 שנה, 50 שנה, מלחמת מאה השנים. אך אין זה כך. על-פי התרשמותי, העיראקים מודאגים דאגה אמיתית, שהם עומדים לפני חורבן גדול, כלכלי, אבל בראש וראשונה צבאי. הבעיה אינה רק למי יש יתרון צבאי, צריך לחשוב גם על מוראל, דבקות, על אחדות של קהילה לאומית, קהילה פוליטית. העיראקים מכירים בכך ומודאגים דאגה כבדה מפני התמוטטותה של ארצם.

אין לצפות מתי תבוא ההתמוטטות, אולי בעוד שבוע, אולי בעוד חצי שנה, או בעוד שנתיים-שלוש. אלו אינם טווחים אינסופיים, ויש לזכור כי התמוטטות עיראק אינה לטובת ישראל. התווה ובוהו שיוצר לא יועיל לנו.

מלחמת איראן-עיראק

להעניק לחוסיין את הגיבוי המועט, שהוא נזקק לו, כשהוא מעיין בשכנתו הצפונית – סוריה, וכאשר הוא מנסה לעשות מהלכים פוליטיים כלשהם.

אני בהחלט תומך בתיוזה, שטוב יהיה לישראל, כאשר גם איראן וגם עיראק תישארנה על מכונן. אני אומר "יכה יוסי את יוסי", אלא "יפסיק יוסי להכות את יוסי". אינני חושב, שהיעלמותה של מדינה כמו עיראק מעל גבולנו הצפוני ותפיסת מקומה על-ידי איראן, יביאו את הקץ לסבלותינו מהעיראקים, אשר לא עשו עמנו אפילו הסכם הפסקת אש מאז 1948. אף אינני סבור, שעיראק משוחררת מכל לחץ, והיינו עיראק שהיכתה את איראן, היא פתרון נאות למדינת ישראל, כי בסופו של דבר, העצמה שנבנתה וחושלה במלחמות אלה יכולה לפנות בעתיד כלפי ישראל.

אין לי תשובה לשאלה, מתי וכיצד תסתיים המלחמה הזו. אני חושש מאד, שהמלחמה תסתיים, כאשר אחד משני האויבים המרכזיים ילך לעולמו, אם בדרך הטבע או בדרך אחרת. לדעתי, ישראל יצאה נשכרת מהמלחמה הזאת ולא רק בתחום הצבאי, כפי שצינתי בתחילת דברי, אלא דווקא בכך שעיראק מוכנה עתה יותר לתמוך בתהליך מדיני גם במחיר התקרבות אל ארצות-הברית של אמריקה ואל מדינות ערביות המכונות "מתונות".

קיימת השאלה של הטווח הארוך. וראי יהיו שיאמרו, כי עיראק נכנסה למלחמה עם 10 או 11 דיוויזיות, מונה היום 30 דיוויזיות ויש לה עצמת נשק כפולה ומכופלת, ועלול להיווצר מצב שבו כל המערך הזה מתייצב ב-"H3" ומופנה כלפי ישראל, ואז מה אנחנו עושים? התשובה לכך היא שעצמה ומספרים הם בעלי משמעות כאשר קיימת כוונה לממש אותם בפעולה צבאית, ורק אז. יש לזכור שגם ישראל גדלה בינתיים.

אינני חושב, שישראל יכולה להשפיע במערכה הזאת, לצערי הרב, ובוודאי לא בתחום הצבאי. ישנן כל מיני שמועות, שישראל משפיעה בשוק הנשק וההצטיידות של אחד מהצדדים או של שניהם גם יחד. אמנם היא בהחלט יכולה לנצל את התהליך לטובתה, אך להערכתי אין היא יכולה להשפיע.

יו"ר – פרופ' גבי כהן:

תודה רבה. אורי לוכראני בילה זמן רב באיראן. הוא יצר אצלי התייחסות לאמונות טפלות. כשאורי נסע לאוגנדה או לאתיופיה אמרתי לו: "הרי כל מקום, שאתה נוסע אליו, תוך זמן קצר לאחר מכן אנחנו יוצאים משם". כך היה באוגנדה ובאתיופיה. כשהוא נסע לאיראן, לא הספקתי להגיד לו זאת, אבל גם משם יצאנו. אחר-כך הוא מונה למתאם הפעולות בלבנון, וחשבתי בלבי, שאולי זה מינוי טוב כי נצטרך לצאת משם...

אורי, אתה מוזמן לדבר על הנושא.

אשר ליכולתה של ישראל להשפיע על ההתפתחויות במלחמה הזו – דומני שעמיתי יכולים להתייחס לזה ביתר בקיאות.

אלוף (מיל') יהושע שגיא:

כמי שעשה את השגיאה ההערכית הראשונה בנושא העיראקי, אני מציע לכולנו להירתע או להיזהר מהערכות חטופות. הנקודה השנייה, שהייתי רוצה לגעת בה, היא לבחון מה התועלת שכבר צמחה לישראל מ"יכה יוסי את יוסי". כלומר, משהו קרה במשך השנים האלו.

ראשית, אני רוצה לומר, ש"יוסי מכה את יוסי" כבר מספר שנים, ולישראל אכן צמחה איזושהי תועלת בתהליך הזה. ישראל היתה משוחררת מהדאגה העיראקית במשך מספר שנים, שבהן המלחמה הזו נמשכת. אני רוצה להזכיר לכולכם, שכל הדיבורים שלנו בעבר על חזית מזרחית נבעו כולם מגורם אחד – היכולת של צבא עיראקי להתייצב לצד צבא ירדני וסורי. כל עוד אין צבא עיראקי, אין חזית מזרחית. יש ירדן ויש סוריה.

שחרור ישראל מאיום עיראקי אפשרי אולי לא נוצל על ידינו מבחינה כלכלית וצבאית, אבל יכול היה להיות מנוצל לו היינו מעריכים, שהמלחמה תימשך כך וכך שנים.

אך יש דברים שהם מעבר לכך, וכאן אני נכנס לתחום, שכולי שדה מוקשים. לדעתי, עיראק, שנכנסה למלחמת איראן-עיראק, שונה מעיראק של היום מבחינת תפיסת-העולם, מבחינת הנכונות להתפשרות ומבחינת מגמות לעתיד. אנסה להבהיר למה מכוונים דברי.

אין לי כלל ויכוח עם אמציה ברעם, על כך שעיראק תכננה את מלחמת המפרץ, התכוננה אליה והחליטה להכות ברגע, שבו נראה היה שאיראן חלשה, כורעת על ברכיה וחסרת מנהיגות צבאית או אחרת. יעדיה היו מוצהרים, והמשטר שבה היה ועודנו משטר רצחני, בלתי מתפשר, סטאליניסטי וכן הלאה. אך כשנכנסה עיראק למלחמה, היתה זו עיראק מבודדת; עיראק, שראתה את חזות הכל בעיראק. עיראק למדה את לקח המלחמה כרצון לחפש חזית רחבה או בהקמת קואליציה ערבית רחבה יותר, מזו שממנה היא נהנית היום, למרות שלא שינתה את משטרה.

נפתח בתמיכה הירדנית בעיראקים. לדעתי, ירדן היתה המדינה היחידה, ששלחה ולו גם צבא סמלי וקטן לעיראק להילחם. יש לה תמיכה כלכלית ממדינות מפרץ אחרות (כפי שציין לפני כן פרופ' קנובסקי), שאולי חוששות ממנה. הלך שלמדה עיראק הוא בחיפוש סולידריות ערבית, וזו עיראק אחרת, שונה מזו שרואה את חזות הכל במפרץ ובסביבותיה.

עיראק מוכה מחפשת פתרון לבעיה, איך לצאת מהמלחמה הזו. להערכתי היא תצטרך, במוקדם או במאוחר, לפנות ולחפש דרך אל ארצות-הברית של אמריקה, דווקא חרף הסטאליניזם שלה. דווקא עיראק זו יכולה להיות שותפה מעניינת במומנטום של תהליכים והסדרים במזרח התיכון, כי היא יכולה

אורי לובראני:

מישהו יעץ לי להצטרף לממשלה — אולי היא חיפול בשל כך...

אני רוצה לתקוף את הנושא מנקודת ראות אישית מאד. אינני מתיימר בשום פנים ואופן להיות מומחה בנושא העיראקי, ובקושי רב אני יכול לדבר כיום במידה של ביטחון על נושא איראני, אבל אני עוקב אחר המתרחש בעיראק ובאיראן, ואולי מתוך תחושות — יותר מאשר מתוך ידיעת עובדות ומידע — אבקש לומר כמה דברים.

קודם כל, אני רוצה להכריז שאני בעד הגישה "יוסי מכה את יוסי", ולדעתי עם ישראל יצא נשכר מזה, וימשיך להיות נשכר כל זמן שהמלחמה תימשך. שתי המדינות הללו הן מדינות נבזיות, שאם אפשר היה הייתי שש להתרחק מהן עד קצה העולם. אבל שתיהן בעלות אופי שונה ומשקל סגולי שונה, ואני מבקש להתרכז באיראן.

אני נזכר בפגישה שהיתה לי עם השאה, מוחמד ריזה. אחרי שקיימתי עמו 5-6 פגישות, שאלתי מדוע אנחנו מקיימים בסיס כה רחב, עמוק ואינטימי של שיתוף פעולה בין ישראל לאיראן. גם אני נדהמתי לפעמים מהפתיחות והשיכנוע העצמי, שבהם חיפש השאה דרכים לחשל את שיתוף הפעולה הזה. ופה עלי לציין, כי הוא לא היה אוהב ישראל. הוא היה אנטישמי, והאמין בעלילת זקני ציון. הוא העריץ גרמנים, וכוח. הוא היה אנטייתיזה לכל מה שאני האמנתי בו, ושהייתי רוצה שעם ישראל יאמין בו. אבל יחד עם זה הוא היה משוכנע, שיש לנו בסיס לשיתוף פעולה.

השאה אמר לי שני דברים: הראשון — שאנו, הישראלים, מושכים את תשומת הלב, האנגריה, והמחשבות של הערבים במקום שיתמקדו באיראנים; כי הערבים יתקפו אותם, בהיותם השונאים העיקריים של האיראנים, וכל זמן שאנו המוקד, לו — לשאה, יש זמן להתכונן והוא אכן מתכונן.

דבר שני — אנחנו, הישראלים, מהווים גורם פרו-מערבי באזור, ידידי ארצות-הברית והמערב, והוא, השאה, זקוק לידידים כאלה.

לא הסכמתי עם דברי השאה. אבל הוא בנה לעצמו רציונאליזציה, מדוע חשוב לאיראן להיות סמוכה באיזושהי צורה לישראל, שיש בה טכנולוגיה וידע מתקדמים היכולים להשלים את מה שחסר לאיראן. שאלתי אותו לגבי ההון הרב שהשקיע בחימוש (אינני יודע אם זה הגיע אז כבר ל-30 מיליארד או 32 מיליארד דולר) והוא השיב: "אני מתכונן למלחמה עם הערבים". השאה היה משוכנע, כי המלחמה היא בלתי נמנעת. להערכתי, מבחינת תפיסת העתיד של איראן, היה השאה נכס בלתי רגיל, אדם עם ראייה לטווח ארוך, שהשקיע במדינה שלו הרבה, ועמד לה בשעת מצוקה. אין לי שום ספק שאילמלא השקיעו באיראן את מה שהושקע בה, היא היתה כורעת תחתיה, כאשר הותקפה על-ידי עיראק. השאה העלה את איראן מתוך היוון של ימי-הביניים אל הפסגות של המאה ה-20, כפי שהוא עצמו התבטא.

מלחמת איראן-עיראק

איראן עם אוכלוסייה, המונה פי-שלושה ויותר תושבים מזו של עיראק, היא בהחלט מאוחדת מול האיום העיראקי. גם אני נמנתי עם אלה, כמו יהושע שגיא, שהאמינו, שקשה יהיה לאיראן לעמוד בפני מתקפה עיראקית, האמנתי בכך לאור כל מה שהיה ידוע לנו: צדאם חוסיין התכונן למלחמה הזו 18 חודש, ואילו איראן נמצאה בימים הכי קשים שלה, ללא משטר, עם ח'ומייני בראשה, שברור היה כי אינו מסוגל לנהל מדינה. ברגעים קשים אלה הותקפה איראן, ועמדה בכך תוך הקזת דם. ואפילו חברים שלי, שברחו מאיראן ללונדון ומתנגדים למשטר, אומרים היום, כי יש לתמוך במשטר הזה כדי להגן על אדמת איראן. המלחמה הזו הפכה להיות מלחמה לאומית איראנית וזו המלחמה של ח'ומייני. בצורה איראנית, צדאם חוסיין לא זו בלבד שהחטיא את המלחמה, אלא אף הצליח להאריך את חיי משטרו של ח'ומייני, הרבה-הרבה מעבר לצפוי.

עכשיו, יש להבהיר דבר נוסף. יש לנו היום חיילים איראנים על הגבול. הג'ונדאללה והחזבאללה הם חיילים איראנים. כל נשלה את עצמנו. אמנם כולנו יודעים, שאין הם מהווים את רוב השיעים, שעם נוכחותם אנו צריכים להתמודד לאורך הגבול עם לבנון, אבל בהחלט זהו מיעוט עם מוטיבציה, עם מימון איראני, עם מסדרונות השראה ישירים מטהרן. כלומר, אין זה נושא תאורטי, שאיראן צריכה לעבור את עיראק ואת ירדן כדי להגיע לגבולותינו, היא כבר נמצאת כאן. כמה זמן יימשך המצב, והאם יש לו שורשים — אינני יודע. בתור אחד שחי באיראן כמעט שש שנים והשאיר את לשד עצמותיו הרבה מאד ידידים גם בתוך איראן וגם מחוץ לאיראן, הרי על-פי תחושותי משטרו של ח'ומייני לא יחזיק מעמד עד בלי די. לא אסתכן בניבוי אבל אני מאמין, שבסופו של דבר, המיסטיקה הזו של האיסלאם הפונדמנטליסטי האיראני תחלוף. יש לזכור כי קיימת אבחנה בין השיע האיראני לבין השיע של דרום לבנון. אמנם בשיע הלבנוני יש רצון להעתיק חלק מהמנהגים, חלק מהפולחן הקיים בשיע האיראני, אבל ישנם הבדלים.

אין לי שום ספק, שיחזור החוקים, שהכתיבו לשאה את המדיניות שלו, ושוב יוצר אינטרס איראני לחפש בן-ברית שונה בנוף המזרח-תיכוני. אני מאמין, שזה יקרה, אך בטווח הארוך. ובטווח הבינוני — יוסי יכה את יוסי. תודה רבה.

דוד קמחי:

רבותי, אני מקווה, שאתם מבינים, כי מצבי קשה יותר משל חברי. קודם כל, אני מדבר אחרי שלושה מומחים שדיברו באותו הנושא וקשה לחדש אחריהם. וכן, ישנם אילוצים הנובעים מהיותי עובד משרד החוץ. עלי להגדיר את הדברים בצורה יותר זהירה מאשר חברי. במקום לאמר, שיוסי ימשיך להכות את יוסי, הייתי אומר, שהאינטרס הישראלי הוא שהמלחמה לא תסתיים בניצחון ובוודאי לא בניצחון מכריע של אחד הצדדים, ושמאזן ההתמודדות — אולי מאזן החולשה — יימשך. כל שינוי במאזן הכוחות בין שתי המדינות הללו מהווה, לדעתי, סכנה למדינת-ישראל.

עיראק אחרי ניצחון מכריע תהיה מדינה מסוכנת לנו, משתי סיבות: הראשונה — יהיה לה צבא חזק

נאמרו כאן דברים חריפים על עיראק והיותה מדינה "לא נחמדה". אני בהחלט מסכים עם דברי חברי כאן. אנחנו צריכים להיזהר מההתמתנות העיראקית הזאת. בכלל, אנחנו רואים כעין חלוקת עבודה בעיראק. המנהיגים שלהם מדברים בצורה פרגמטית מאוד על ארצות-הברית ועל ישראל, על כל מיני דברים, בעוד שבמפלגה שומרים על האידיאולוגיה, וזה נכון לגבי מובארק וגישת מפלגת הבעת' העיראקית למובארק. כשאנחנו חתמנו על ההסכם של 17/5/83 עם לבנון, בירך צדאם חוסיין את אמין על החתימה ומפלגת הבעת' דיברה על הבוגדים הגדולים בלבנון, אשר חתמו על ההסכם. וכן הלאה וכן הלאה.

באופן פשטני אולי ניתן לומר שהמפלגה נוטה יותר לאידיאולוגיה הקשוחה, האנטי-ישראלית, של עיראק, וההנהגה נוטה יותר לפרגמטיזם, כפי ששמענו מטארק עזיז. הוא אמר בארצות-הברית, כי עיראק איננה נמצאת במלחמה עם ישראל אלא ישראל נמצאת במלחמה עם עיראק. מבחינתנו, פנינו לשלום עם כל מדינות ערב ובוודאי גם עם עיראק. אם ניתן להגיע להסדר כלשהו עם עיראק ובוודאי נעשה זאת. לכן, האמירה של טארק עזיז איננה נכונה.

ועתה לגבי שאלת השפעתה של ישראל על מהלך המלחמה. כעובד משרד החרץ אני יכול לומר בצורה החלטית, כי התשובה לכך היא שלילית. אין לנו היכולת להשפיע על המלחמה הזו. אמנם כביכול אנחנו המתווכים האיראנים, כי כל פעם שבאים מתווכים להשכין שלום בין הצדדים, אז העיראקים או האיראנים טוענים, שהמתווכים הם פרז-עיראקיים או פרז-איראניים. אלינו ההתייחסות שווה הן מעיראק והן מאיראן.

לדעתי, אין לנו כל אפשרות להשפיע על המלחמה. נותר לנו רק לקוות, שההתמודדות הזו תימשך כמה שאפשר יותר וזה לטובתנו.

פרופ' גבי כהן:

אתן כעת אפשרות לשאול כמה שאלות, ואחר-כך עוד זמן מוגבל מאוד לארבעת החברים להשיב לשאלות, או לסכם את החשבונות בינם לבין עצמם.

שאלה: המסר הקולקטיבי-כמעט של החברים, שאין לנו אפשרות להתערב ולהשפיע. איך אפשר להסביר את השמועות על אספקת נשק מצדנו לאזור?

שאלה: האם אין חשש, שמלחמת עיראק-איראן, לפי מהלכה הנוכחי, תביא את אחת המדינות או שתיהן לתסכול עמוק כזה, שהם יחפשו מוצא, שיוסי ויוסי ילכו להכות את יוסי, כלומר לחקוף את ישראל ואת ירושלים?

שאלה: מאחר שיש בגבולנו בצפון אלמנט איראני, כפי שהגדיר זאת אורי לוכראני, האם בכיוון הפוך אין למהלך המלחמה עיראק-איראן השפעה על מה שקורה בחזית הישראלית בצפון?

מאד עם ניסיון קרבי רב, השנייה — היא תשאף בוודאי לנצל את הקלף הישראלי, כדי להתמודד על מנהיגות העולם הערבי, כפי שעשו עבדול נאצר ואחרים לפניו. באיראן אחרי ניצחון מכריע נראה התפשטות הקנאות והפונדמנטליזם, ושוב תישמע הסיסמה, אשר תאחד ותלהיב — לעלות על ירושלים. שתי האפשרויות הללו, לדעתי, הן מסוכנות לנו ולכן אני בעד המשך מאזן ההתמודדות, וזה איננו אומר בהכרח המשך מלחמת יוסי ביוסי.

ישראל היא בעד פתרון שלום של כל סכסוך בעולם באמצעות משא ומתן, ובוודאי במזרח התיכון. כך שאין זה חייב להיות המשך המלחמה, אבל חייב להיות המשך המאזן הזה, ואם לא יהיה ניצחון מכריע, העימות בוודאי יימשך. אורי לוכראני בכל הדוגמאות שהביא וגם חברי האחרים הדגישו, שאיראן ועיראק אינן שכנות, האוהבות זו את זו. עוד לפני מאות בשנים, התגאה המשורר האומי פרדסי בכך, שהוא הצליח לכתוב את כל השירה שלו בלי להשתמש באף מלה שמוצאה בשפה הערבית. כלומר, שורשי המצב מגיעים עד לימים ההם. ישנם כל הסיכויים, שהניטרול ההדדי הזה יימשך, אלא אם יהיה ניצחון מכריע. לכן, האינטרס שלנו, כאמור, הוא למנוע ניצחון מכריע, או שלא יהיה ניצחון מכריע.

עד עתה השיגה ישראל הרבה יתרונות כתוצאה מן המלחמה. היתרון הברור הוא, שעיראק נוטרלה ואין צבא עיראקי בירדן, כפי שאמר יהושע שגיא. ויש גם כמה יתרונות נוספים, אולי עקיפים. אחד ההישגים שלנו בשנים האחרונות — הישג בלתי מוחשי, אבל בכל זאת הישג עצום בעיני — הוא שמתחולל תהליך של השלמה בעולם הערבי עם קיומה של מדינת-ישראל במזרח התיכון. הערבים רואים בנו כבר תופעת קבע בנוף המזרח-תיכוני ויש כבר נכונות בעולם הערבי להתייחס לישראל ולקבל אותה בצורה זו או אחרת.

הסיבה העיקרית לשינוי נעוצה בשלום עם מצרים. הסיבה השנייה, לדעתי, היא מלחמת איראן-עיראק. לפתע נוכחו הערבים שהסכסוך הישראלי-ערבי אינו מרכז החיים, שקיימים בעיות, דאגות ופחדים אחרים. קיים גם מעט חשש בעולם הערבי מהמושג של מלחמה, כפי שהוא הצטייר במלחמת איראן-עיראק. אל כל המדינות הערביות מובאות באמצעות הטלוויזיה יום-יום תמונות משרה הקרב, הממחישות את ההרג, ההרס, האכזריות והמספר העצום של הרוגים במלחמה זו. במתקפה האחרונה בלבד היו 30,000 הרוגים איראנים ו-15,000 הרוגים עיראקים. מידע זה מובא יום יום לקהל הערבי ויש לכך השפעה ללא ספק. כך, לפחות בעיני הערבים האינטלקטואליים יותר, שוב אין הרעיון של מלחמה טוטאלית נגד אויב כמו האויב הישראלי דבר כל כך פשוט. והעובדה, שכיום הרבה מהערבים מתמקדים יותר במלחמת איראן-עיראק מאשר בסכסוך הישראלי-ערבי, היא בעלת השפעה עמוקה. דיפלומטים אמריקנים, המבקרים בארצות ערב, מעידים כי עד לפני שנתיים-שלוש שמעו רק על ישראל, כיום כמעט אין מזכירים את ישראל. אין כבר הלחץ הערבי החזק, הגדול, העצום על ארצות-הברית ואירופה להגיע לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי. קיימת דאגה רבה יותר לנושא המפרץ, וגם לזה השפעה, לדעתי, לגמרי לא מבוטלת. יש הרואים תוצאה נוספת למלחמה והיא גישה מתונה יותר בעיראק היום כלפי הנושא הישראלי. כולנו קראנו את דברי טארק עזיז, בעת שהותו בארצות הברית. הוא אכן דיבר בנימה מתונה על מדינת ישראל, על הסכסוך הישראלי-ערבי וכו'.

דוד קמחי:

השאלה שהופנתה אלי היתה זו של הסכנה של טרור נגד ישראל, אם אין הכרעה. ברור, שהסכנה של טרור תמיד קיימת. זה נתון קבע בחיינו. אם אין הכרעה בין הצדדים קיימת סכנה של טרור. בהחלט יש אפשרות, שהטרור נגדנו יתגבר, בוודאי ובוודאי מצד השיע האיראני. לדעתי, זו סכנה ממשית ואנחנו חייבים לחיות עם האפשרות הזו, להתמודד עמה ולהתגבר עליה. בהחלט ייתכן שאם האיראנים לא יצליחו במלחמתם נגד עיראק, הם ינסו להגביר את הפעילות שלהם נגדנו.

יחד עם זאת, אין לי כל ספק, שכיום האויב הטוטאלי-כמעט של עיראק הוא איראן ולהפך. כל עוד תהיה הכרעה, הם ימשיכו להיות עסוקים עם האויב העיקרי. אני מודאג הרבה יותר ממה שיקרה אחרי סיום המלחמה, כששני הצדדים יוכלו להפנות מרץ רב יותר לאויב המיסטי הגדול, האויב הציוני.

אורי לובראני:

מי שעוקב אחרי העיתונות באיראן רואה, שמשתקפת בה לא רק שביעות רצון, אלא כמעט התלהבות ממה שמכונה "מלחמת השיע בדרום לבנון נגד ישראל" והדבר נתפס אצלם כהצלחה, אחת הדוגמאות היחידות להצלחתה של המהפיכה האיראנית. הם רואים בזה תוצאה ישירה של הכוח המיסטי שהקינה המהפיכה של ח'ומייני, ומבחינה זו יש, ללא ספק, קשר בין רוח המהפיכה האיראנית, כפי שהיא מוקרנת מאיראן, למה שקורה אצלנו על הגבול.

לדעתי, אנחנו חייבים לצפות לכך, שתהיה מוטיבציה איראנית להגביר את הפעילות הזו, לתחכם אותה, לפרנס אותה ולעשות אותה יעילה יותר ככל האפשר. השיע בלבנון בכלל ובדרום לבנון בפרט אינו רוצה בכך, בהבינו שהשפעה כזו עלולה להיות לו לרועץ. אין זה מסוג הדברים שטובים לשיע, הרוצה להגיע אל המנוחה ואל הנחלה. לכן, אנחנו רואים שבתוך תנועת אמל זו יש מאמץ ח'ומייניסטי לנסות לכבוש את המנהיגות של התנועה הזו. אין מניחים לו, רואים באמל סכנה, גם הסורים. דבר נוסף, הייתי אומר מניסיוני שבציבוריות האיראנית יש לישראל ידידים רבים מאוד, אולם הם לא יעזו להרים ראש עד שיוסר הסיט הזה, כדבריהם, שיש להם כיום בשלטון.

אלוף (מיל') יהושע שגיא:

גם אני כחברי חושב, שאין השלכה ישירה למלחמה על מה שקורה עם השיע בדרום לבנון. לדעתי, אנחנו קצת מגזימים בניסוח של טרור שיעי או מושג כזה, כי אנחנו עוסקים היום במלחמת העצמאות של השיעים בדרום. השיעים מנסים להשיג תעודת זהות כדי להיכנס לקהיליית הקנטונים הלבנונית עם זכויות שוות, או אפילו עדיפות אם אפשר, ואין זו דווקא ההשפעה של ח'ומייני.

אבל הייתי מוטרד הרבה יותר מכך, שהמלחמה יצרה כבר כמה מקובלות, העלולות לפנות נגדנו כיום מן הימים, כמו שימוש בגזים. אין זו הפעם הראשונה במזרח התיכון, שמדינות משתמשות בנשק מסוג

כזה, ואט-אט תחדור התפיסה, שזה לגיטימי. ישנם דברים, ההופכים להיות מקובלים, ואיש אינו מגיב, ואז מצבנו, להערכתי, אינו נעים.

השאלה הנוספת, שאני רוצה לגעת בה, היא המשמעות של ניצחון עיראקי או איראני. המשמעות של ניצחון איראני על עיראק (בהנחה שהסיכוי הטוב ביותר שדווקא כך תסתיים המלחמה) היא איננה ביצירת מצב באיראן בדומה לזה השורר היום בלבנון. אלא ניצחון כזה מהווה איום ישיר כלפי כל המדינות הסוניות הערביות במפרץ. להערכתי שלי, דברים אלה לא יתרחשו, כי מעצמות על, שיש להן אינטרס ברור וחד באזור, ינסו למנוע זאת. הסובייטים פלשו לאפגניסטן כדי ליצור לעצמם איזשהו קרש קפיצה נוסף במקרה שאיראן תתנתק או תתפורר.

ולשאלה על התקופה הבת-רח'ומייניסטית. המלחמה הזו צריכה להצמיח מנהיגים מקרב מפקדי הריוויזיות הצעירים והאחרים היום. אני בהחלט רואה אפשרות שההיסטוריה תחזור על עצמה ויקום מוחמד ריזה חדש, שינסה להחזיר את הגלגל אחורנית בדרך כלשהי, ותהייה לו סיבות טובות מאוד לחפש בני ברית אחרים, ולא דווקא את סוריה, כפי שמצא היום ח'ומייני. מכל מקום, אניני נסוג בי מדעתי, כי לטובתה של ישראל עדיף היה לו המלחמה היתה מסתיימת ללא הכרעה, והיה נשמר מאזן הכוחות במפרץ.

אמציה ברעם:

לתשובה על השאלה הראשונה אוסיף משפט אחד. ניסיתי להסביר בסקירה שלי, שהעוינות העיראקית עברה גלגול ויש בכל זאת שינוי חשוב. ישנה תופעה של עיראק המהפיכה ועיראק המדינה, בדומה למה שהיה אצל עבד אל נאצר. אבל, רבותי, תופעה זו אצל עבד אל נאצר היתה סימן לפרגמאטיזם מסויים, תקופת מה אחרי שהוא עלה לשלטון והסער והפרץ חלפו. זה סימן, לדעתי, להתבגרות של משטר וגם לנפש מפוצלת. אני רואה את עיראק הולכת בכיוון הנכון. למעשה, בעוד שפיצול האישיות במצרים היה כלפי ארצות-הברית וגרמניה המערבית, הרי בעיראק כיום הוא כלפי הסדר שלום בין ירדן ואש"ף לבין ישראל. אצל עבד אל נאצר לא היה שום מקום לאמביוולנטיות בעניין זה. על כך יעידו שלושת הלאוויים של ח'רטום. המלחמה תרמה תרומה מכרעת להתפתחות הזאת, אם כי ההתפתחות התחילה כבר בשנים 1970-1971. אבל המלחמה נתנה לזה שינוי איכותי. מנהיגי עיראק אומרים דברים, שמעולם לא נאמרו. הם קיבלו את ההסכם עם לבנון מ-17/5/83 (אף שהגדירוהו כמצער ופוגע בריבונות לבנון התנגדו למאבק נגדו, פן יסייע הדבר לסוריה), ואת ההתקרבות לאמריקה, מצרים וכן הלאה. הם אכן מחפשים ברית ערבית, אבל לא מסוג הברית עם סוריה של 1968/9, אלא מסוג הברית עם מצרים, שעשתה שלום עם ישראל, ועם ירדן. עיראק זו היא כבר אינה אותה עיראק של שנת 68/9, שהיתה קשוחה מאוד. גם היום יש לנו היסוסים והתלבטויות לגבי עיראק. צירציל בהגיעו לגיל 90 נשאל על-ידי עיתונאי, איך זה להיות בן 90? הוא השיב: "נפלא, בהתחשב באלטרנטיבה". זו השאלה — האם נעדיף את האלטרנטיבה האיראנית? מפני שאם הם יגיעו לכאן — אנחנו נימצא במצוקה

גדולה מאוד. כמו שאמר אורי לובראני, הרי הם כבר נמצאים כאן, עתה רק כמה מאות, אך מה יהיה אם יגיעו לכאן כמה עשרות אלפים?

הייתי רוצה להתחלק עם יהושע שגיא באמונה שהמעצמות תתערבנה. אינני בטוח בכך, שאמריקה תמהר להתערב. ח'ומייני יבטיח את אספקת הנפט לכל המרבה במחיר, ולכן התשובה שלי היא, שעדיף מצב של איזון, של הימנעות, מבחינת ישראל. אין זה אינטרס ישראלי לרצות את חורבנה של עיראק, כי הסיכוי הוא גדול, שנראה את ח'ומייני על גבולנו. עדיף שהמצב יישאר כמות שהוא. אני מקבל בהחלט את דברי יהושע שגיא, שבסופו של דבר, יש גם סכנה בהמשך המלחמה. עד היום הרווחנו מהמלחמה הזאת, אך לא ניצלנו זאת כהלכה. לדעתי, נכנסנו ללכנון במקום לטפח את התעשייה, המדע, החינוך. כרגע מלחמת המפרץ היא רווח עצום לישראל, אלא צריך גם לדעת, שבאיוזשהו מקום יש סכנות וצריך להיות ער להן.

ועכשיו — מדוע לא פירוק העולם הערבי לגורמיו? קראתי במאמרו של עודד יינן, בבטאון התנועה הציונית, שהאינטרס הישראלי הוא לחולל לבנוניזציה של העולם הערבי, כלומר — שבתוך עיראק סונים ירצחו שיעים, כורדים ירצחו סונים ושיעים וכן הלאה, במצרים — קופטים ונוצרים יפגעו אלה באלה וכן הלאה. בלבנון המצב כבר קיים. הנזק של המאמר הזה הוא קשה, מפני שהעולם הערבי סבור, כי מצא הוכחות לדברים שבהם האמין בבטאון ציוני. לדעתי, לא רק שלא צריך לדבר על כך, אלא שדיבורים כאלה גם אינם עומדים במבחן הביקורת. אני בתמימותי סבור, שיציבות בעולם הערבי, במצב של היום, שבו המנהיגויות הולכות ומתקרבות להשלמה עם קיום ישראל, כשהכיוון הוא חיובי מבחינתנו — אין לנו אינטרס להפוך שוב את כל העניין על פיו, כאשר יתגברו גלי הפונדמנטאליזם האיסלאמי, ויווצר מצב חדש שאי אפשר לצפותו מראש. הסיכון גדול מדי.

ולבסוף, לגבי ההחלטה של צדאם חוסיין לתקוף וכן הלאה. אינני רואה סימנים שצדאם חוסיין התכוון לתקוף את השאה. אדרבה, ההוכחה לזה (אם ישנה כזו) מצויה בעובדה, שכביקשו השאה לגרש את ח'ומייני, היה צדאם חוסיין מוכן לעזור לו, בודעו שהאלטרנטיבה גרועה יותר. ולכן, אני רואה סימנים לכך, שעיראק חיפשה דרך להגיע לאיזון איסטרטגי עם איראן, גם בתחום הימי, וודאי בתחום בניית הכוח היבשתי והאווירי, אבל לפתוח במלחמה מטורפת — לא, חרף בעיות חוסיסטאן והשאט אל-ערב והביזיון של 1975. נדמה לי, שלא. מאידך גיסא, ברור היה, שברגע שעלה ח'ומייני לשלטון — המצב השתנה לגמרי.

כאשר ישראל סיפקה נשק לצבא האיראני עד יולי 1982, היה בזה הרבה היגיון, למיטב שיפוטי, מפני שהסכנה נשקפה לאיראן ולא לעיראק, והאיזון היה חשוב לנו. ביולי 1982 עמדה עיראק על סף התמוטטות, ולא היה ברור אם היא תעמוד בלחץ. זה היה הרגע המתאים להפסיק את הסיוע הצבאי. נדמה לי, שהוא לא הופסק.

יו"ר — פרופ' גבי כהן:

עכשיו, בסוף הדיון, אם הייתם מתבקשים לבחור את הנושא של יום העיון הבא בעוד שנה, אני מניח, שהייתם מציעים, שהוא ייסוב סביב השאלה: האם האיזון האסטרטגי בין עיראק ואיראן יציב, כשיש שתי אלטרנטיבות — בתנאים של מלחמה או בתנאים של שלום. פה יש שתי סיעות. יש כאלה שרוצים שנוכל לדבר על המלחמה עדיין בעוד שנה ויש כאלה, שחושבים, שעדיף האיזון. בסדר, נשקול.

אלוף (מיל') אהרון יריב:

אני רוצה לסיים בהבעת תודתנו לכל המרצים ולכל מי שנטל חלק ביום העיון הזה. אני מבקש להודות במיוחד לאנשי בניין בריטניה, שעמלו וסידרו את כל הנחוך, כדי שיום העיון יעבור בשלום, וכמובן תודה לסגל של המרכז על טרחתם הרבה. להתראות בשנה הבאה.